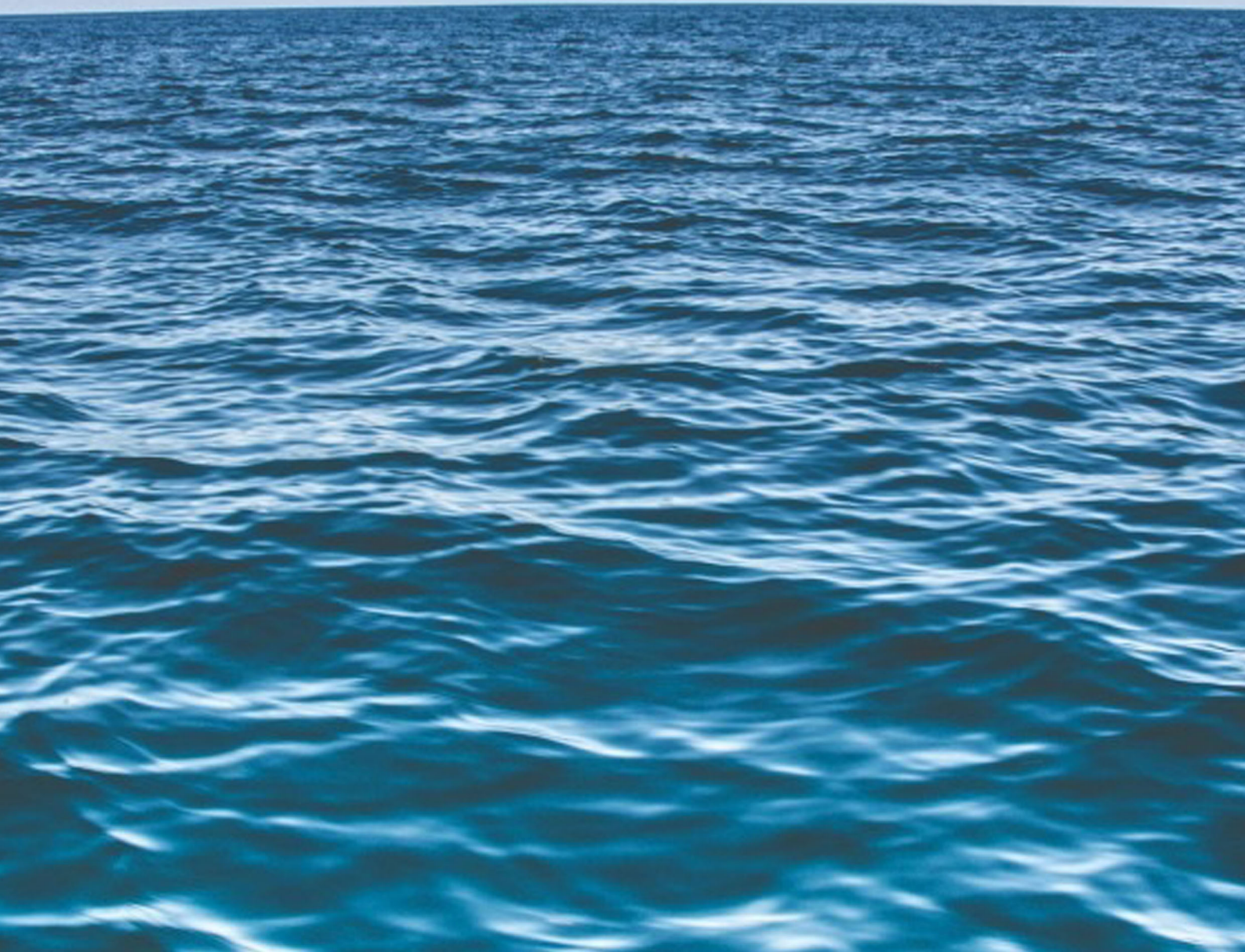

आत्मचरित्र—पूर्वपिठीका

आथांगा

लेखक—

स्वातंत्र्यवीर विनायक दामोदर सावरकर

आत्मचरित्र - पूर्वपिठिका

अथांग

लेखक: स्वातंत्र्यवीर विनायक दामोदर सावरकर

इंटरनेट अधिकार

स्वातंत्र्यवीर सावरकर राष्ट्रीय स्मारक
स्वातंत्र्यवीर सावरकर मार्ग, दादर पश्चिम, मुंबई ४०००२८

प्रकल्प संचालक : रणजित विक्रम सावरकर

www.savarkarsmarak.com

अथांग

प्रकरण पहिले

लिहू का?

लिहू का? हे जे सगळे इष्टमित्र आणि देशबंधू सांगताहेत आणि माझे मनही मधूनमधून जे लिहीण्याचा लकडा माझ्यामागे लावीत असते, त्या माझ्या आठवणी, ती माझी जीवनस्मृति लिहून टाकू का एकदाची?

मनुष्यास किंवा समाजास स्मृती ही उपयुक्त असतेच असते. पण वास्तविक पाहाता स्मृतीप्रमाणे विस्मृति ही ही देवाची एक देणगीच आहे. मनुष्यास किंवा समाजास काही आठवणी स्मरत राहण्यापेक्षा विसरणेच हितावह असते. कित्येकांना या जन्माच्या आठवणी स्मरून पुरेसे न वाटल्यामुळे ते पूर्वजन्माच्या आठवणीही स्मराव्या म्हणून योगसिध्दी साधण्यात गर्क झालेले असतात. परंतू खरे पाहता नुसत्या ह्या जन्मातील झाडून सा-या आठवणी जरी आपल्याला सारख्या आठवत राहिल्या, तरी देखील तो बोजा झेपणे असंज मनास Conscious mind दुःसह झाल्याविना राहणार नाही. मग असंज मनाच्या Subconscious Mind सात वा सत्तर पूर्वजन्मांच्या स्मृति जर सतत दाटी करित राहिल्या तर प्राणांचा कोण कोंडमारा होईल! त्या सत्तर जन्मातील सत्तर सख्ख्या आयांचे लाड, सावत्र आयांचे चोरचिमटे, खेळातील वा संसारातील भंगलेल्या भातुकली वा हरवलेल्या बाहुल्या, पंतोजीच्या छड्या,डसलेले विंचू, फसलेल्या आशा, ते रोग, ते भोग, ते अपमान, ते मनोभंग, ती चिडचिड, त्या आठवणी पुनःपुन्हा आठवणे, विगत दुःखांचा कोळसा सारखा उगाळित बसणे! उपलब्ध साहित्यांत आपल्या पूर्वजन्मांच्या थोड्याबहुत जीवनस्मृति बुद्ध भगवानाने सांगितल्या तशा टिपून ठेवल्या आहेत. तेवढ्या त्या त्रोटक जातकांचाच केवढा विस्तार झाला आहे! मग जर बुद्ध भगवानांकरवी आपल्या यच्चयावत् पूर्वजन्मांच्या आठवणी तशाच सांगण्याची नि लिहून ठेवण्याची कृपा करण्यात आली असती, तर त्या ग्रंथास या उभ्या पृथ्वीचेच एक ग्रंथालय केले असते तरीही ते सामावण्यास समर्थ होते ना! कारण, कोणाच्याही पूर्वजन्माची संख्या अगण्य असल्यामुळे त्याच्या आठवणींचे खंडही असंख्यच असणार!

ही गोष्ट झाली एका बुद्ध भगवानाची. पण जर का जन्मास आलेल्या प्रत्येक मनुष्यास, आमच्या काही थिऑसॉफिस्ट मित्रांना आठवल्याशा वाटतात, तशा जन्मजन्मांतरीच्या झाडून सगळ्या स्मृती आठवू लागल्या आणि दुर्दैवाने तो प्रत्येकजण त्या लिहून प्रसिद्ध करण्याच्या मोहासही बळी पडत गेला, तर मनुष्य जातीच्या नुसत्या या पिढीच्या सरासरी १५० कोटी लोकांची ती प्रत्येक असंख्य जातके! त्यांच्या

वाचनाची तर गोष्टच दूर, पण त्यांच्या नुसत्या संख्येच्या कल्पनेने सुध्दा कोणसही घेरी आल्यावाचून राहणार नाही. पौराणिक परंपरेने बोलायचे तर, रक्तबीज राक्षसाप्रमाणे काळाच्या शरीरातून जो जो क्षणाचा रक्तबिंदू गळतो, त्यातून आठवणीचा एक नवानवा राक्षस उत्पन्न होतो. पौराणिक परिभाषेत बोलायचे तर, स्मृतीच्या याच अत्याचारापासून ह्या लोकांचे परित्राण करण्यासाठी तो क्षणाचा रक्तबिंदू पडतापडताच गिळून नाहीसा करणा-या देवी विस्मृतीचा अवतार झाला म्हणुन बरे! खरोखर स्मृतीप्रमाणे विस्मृति ही ही देवाची देणगीच आहे.

प्राचीन इतिहास म्हणजेच समाजाच्या ज्या जन्मार्जित आठवणी, त्यांची गोष्ट अशीच आहे. प्राचीन इतिहास सापडत नाही. म्हणून आपणास केव्हा केव्हा फार तळमळ लागते. इतिहास कसा वाचावा ह्याचा विवेक जोवर कळला नाही तोवर, एका अर्थी आपणास त्यातील काही भागांचे साफ विस्मरण पडले आहे हेही बरेच नाही का? कारण, आज रावणाची लंका कोणती हे जर ऐतिहासिक निश्चिततेने सांगता आले, तर त्या देशांतील लोकांच्या मनांत आम्हा आर्याविषयी थोडाफार तरी द्वेष उत्पन्न होऊन नव्या भांडणास जुन्या भांडणाच्या सहाणेवर घासून धार लावली जाणारच नाही, असे कोण सांगू शकेल? ही अगदी कल्पनाच नाही. त्याच रामायण कथेच्या स्मृतीमुळे आम्ही आर्य अजूनपर्यंत माकडांचे लाड करतो, त्यांस प्रसंगी, माणसांनाही सुखेनैव त्रास देऊ देतो; आताच एके ठिकाणी घडले, तसे माकडाला सोडविण्यासाठी दंगा करून माणसांना देखील ठार मारतो आणि अशा प्रकारे एका अर्थी सुग्रीव-हनमंतादिकांशी रामचंद्रानी केलेल्या पौराणिक संधीस अजूनपर्यंत पाळू पाहतो. उत्तर धवावरून आर्य हिंदुस्थानात आले ही उपपत्ती ऐकताच स्वतःस अनार्य कल्पिणा-यांनी आजच्या तथाकथित आर्य मानल्या जाणा-या जातींना 'पश्चात् हिंदु' लेखले आणि आपणास 'आदि द्रविड' 'आदि हिंदु' म्हणविण्यास आरंभ केलाच की नाही! मग, जर त्या प्राचीन काळाची माहिती पौराणिक सावळागोंधळाचे सोंग उतरून आपल्या अगदी ख-या ऐतिहासिक स्वरूपात प्रकट झाली आणि कोण मूळचा अनार्य, कोण आर्य, कोण असुर, कोण दनुज, कोण हूण, कोण शक, कोण द्रविड ह्यांची निर्भळ वंशावळ घोघर अकस्मात् प्रकट झाली, तर आज केवढा गोंधळ माजेल! कित्येक ब्राह्मण जातीही शुद्धीकृत 'शक' किंवा 'मघ' ठरतील, क्षत्रिय हूण ठरतील! सासरचे लोक आर्य तर माहेरचे नागवंशी वा पैशाच्च!

जे झाले ते झाले! ते विसरून जाऊ या!! हे वाक्य मनापासून उच्चारताच आजवर किती तुटलेले स्नेह पुन्हा जुळले आहेत, किती अनुत्पत्त प्रणय पुन्हा अनुरक्त झालेले आहेत! खरोखरच स्मृतीप्रमाणेच विस्मृति हीही देवाची एक देणगीच आहे.

देवाने दिलेल्या या परस्परविरुद्ध दोन्ही देणग्यांचा मनुष्याने तारतम्याने उपयोग केला तर त्या दोन्हीही त्याच्या जीवनास उपयुक्त झाल्यावाचून राहत नाहित. पण, जर आपण सगळेचजण सर्वच काळ मागच्या गोष्टी आठवीत राहीलो, किंवा विसरत राहीलो, तर आपले जीवन अधिक दुःसह किंबहुना असह्य होऊन जाईल.

या तारतम्याने पाहीले असता माझ्या आठवणी सार्वजनिकरीत्या ग्रथन करून ठेवणे सार्वजनिक हिताचे आहे का? हा प्रश्न व्यक्तीपुरता नाही. कारण व्यक्तीला ज्या आठवणी सुखावह किंवा हितावह वाटतात, त्या ती व्यक्ति स्वतःपुरती आठवीत राहण्यास, जोवर त्यांचा दुस-यांना काही उपसर्ग पोचत नाही तवर तरी स्वतंत्र आहेच; तिने आपल्यापुरत्या त्या आठविल्या काय नि न आठविल्या काय, त्याचा जनिक साहीत्याशी संबंध नाही. व्यक्तीपुरत्या ज्या आठवल्या जातात, त्या आठवणी सोडल्या तर कुटुंब, कुल वा वंश यांचा संबंध पोचतो अशा आठवणींचा प्रश्न उभेवतो. चीन देशांत अशी रीत असल्याचे सांगतात की, प्रत्येक कुटुंबात श्राद्धदिनासारख्या एका संस्कारप्रसंगी त्या कुळातील एका मृत व्यक्तीचा, आपल्या श्राद्धपद्वतीसारखा नुसता नामोच्चार करून न थांबता तिच्या चरित्राची त्रोटक कथा वाचण्यात येते आणि सर्व कुटुंब ती ऐकते. हे लिखाण म्हणजे कौटुंबिक इतिहास होत. परंतु त्यातील बहुतेक भाग कुटुंबापुरताच महत्वाचा असल्यामुळे त्यांच्या छपाईचा आणि वाचनाचा भाग जनिक साहीत्याच्या वा वाचकवर्गाच्या बोकांडी बसविण्यात काही अर्थ नाही. कारण अगदी सर्वसाधारण जीवनक्रमातील सहस्रावधी माणसांची चरित्रे बहुधा एकठशीच असतात. जन्म, रोग, लग्न, मुले, मृत्यु त्याविषयींच्या क्षुधा, शांति, भावभावना सगळ्या ठराविकच. अशा एकाच्या चरित्राची पोथी म्हणजे विशेष नावे तेवढी बदलली तर तशा दुस-या कोणाच्याही चरित्राची बहुतांशीची यथावत् प्रतच. अशी चरित्रे कौटुंबिक हितार्थ कुटुंबापुरती राहोत, त्यातील कांहीचा क्वचित प्रसंगी अनुवंशविज्ञानाच्या अभ्यासकांना काही उपयोग झाला तर होतो. एवढाच त्यांचा जनिक उपयोग.

वैयक्तिक व कौटुंबिक क्षेत्रापुरताच ज्यांचा असा व्याप असतो, त्यांची गोष्ट सोडली असता ज्यांच्या जीवनाशी एखाद्या राष्ट्राचे, किंवा मनुष्यजातीच्याच जीवनाचे धागेदोरे निगडित झालेले असतात अशा सार्वजनिक व्यक्तिच्या चरित्राचा आणि आठवणींचा प्रश्न येतो. अशांचे जीवन म्हणजे लाखो व्यक्तिच्या जीवनाचे संकलित सारच असते. केव्हा केव्हा असे एक जीवन म्हणजेच त्या उभ्या पिढीचा इतिहास होतो. अशोक किंवा आल्फ्रेड दी ग्रेटचे चरित्र वगळले तर त्या पिढीच्या इतिहासाचे ते पानच फाडून टाकावे लागेल. सर्वसाधारणतः असे म्हणता येईल की, ज्यांच्या जीवनाचा लोकजिवनावर कोणता तरी परिणामकारक प्रभाव पडलेला आहे, अशांच्या स्मृती आणि अशांच्या आठवणी मात्र जनिक प्रसिध्दीस पात्र आणि जनिक हितार्थच चिरस्मरणीय ठरतात. यास्तव राष्ट्रांच्या आणि मानुषकांच्या सामाईक साहीत्यात यथाप्रमाण स्थान प्राप्त होण्याचा त्यांना अधिकार आहे. अशा व्यक्तींपैकी काहींनी जीवनस्मृती किंवा आत्मचरित्रे सार्वजनिक हितार्थ ग्रथित करून प्रसिद्ध केली, तर लोकजिज्ञासेच्या आणि वाङ्मयाच्या सहनशीलतेचा अनुचित लाभ घेतल्याच्या दोषाचे ते भागी होणारे नसून उलट आपल्या आकांक्षा आणि ध्येय, प्रयत्न आणि पराक्रम, न्युनता आणि सांगता यांच्या माहितीची ठेव पुढील हितार्थ त्यांच्या हाती सोपवून देण्यात ते त्यांच्या सार्वजनिक आयुष्याचे शेवटचे श्रेयस्कर कर्तव्यच करीत असतात.

माझ्या आठवणी, जीवनस्मृती या वरील तीन वर्गांपैकी ह्या शेवटच्या वर्गात पडत असतील तरच त्यांना वैयक्तिक मरणाबरोबर विस्मृतीच्या राखेत नाहीशा न करता जनिक स्मृतीच्या संग्रहालयात राखून ठेवण्याचा यत्न करणे उचित होणार आहे, मग त्या तशा ह्या वर्गात पडताहेत का?

मनुष्यमात्राच्या मनास आपली कर्मकथा विशेषतः स्वतःच्या अनुकूल असेल तेवढी तरी, भेटले त्याला सांगत सुटण्याचा मोह शक्य तितक्या विवेकाने दाबून ठेवून, ममत्वशून्य दृष्टीने मी माझ्या आत्मचरित्राचे तटस्थपणे जो जो समालोचन करतो, तो तो मला असे वाटते की, माझे जीवन त्याच्या अगदी जाणत्या आरंभापासून भारतीय राष्ट्राच्या सार्वजनिक जीवनाशी संबद्ध झालेले आहे. इतकेच नव्हे, तर पुढेपुढे त्या राष्ट्रीय जीवनाचा ते माझे व्यक्तिजीवन, एक प्रमुख आणि परिणामकारक घटक होत आले आहे. माझ्या गुरुस्थानी असलेल्या वयस्क पिढीतील अनेक राष्ट्रीय पुढाऱ्यांचा माझ्याशी संबंध आलेला असल्याने, माझ्या समकालिन पिढीतील लक्षावधी तरुणांच्या आयुष्याची दिशा पालटून जावी, इतका त्यांच्यावर माझ्या मतांचा, प्रयत्नांचा आणि सहवासाचा अप्रत्यक्ष वा प्रत्यक्षपणे परिणाम झालेला असल्याने आणि माझ्या आयुष्यातील अनेक मोठमोठ्या राष्ट्रीय उलाढालीत प्रमुख भाग घेण्याचा प्रसंग वारंवार येत गेल्याने, माझ्या चरित्राचा बनाव आणि घडाव कसाकसा होत गेला याचा माझ्या तोंडाचा वृत्तांत हा त्या काळाच्या राष्ट्रीय इतिहासाच्या रचनेस उपयुक्त झाल्यावाचून राहाणार नाही. माझ्या आठवणी केवळ माझ्या एकट्याचेच चरित्र सांगणार नसून उभ्या दोनतीन पिढ्यांचे जीवन त्यात प्रतिबिंबित होणारे आहे. आणखी असे की, मी सांगितली नाही तर बहुधा ज्यांच्या गुप्त पण उत्कट राष्ट्रसेवेची आणि महनीय त्यागाची माहिती लोकांस कळणारी नाही, अशा अनेक लोकसेवक, त्यागी, शूर नि साधुपुरुषांच्या कृतज्ञतेचे ऋण अंशतः तरी फेडण्यासही या माझ्या आठवणी कारणीभूत होणाऱ्या आहेत. इतकेच नव्हे, तर ज्या सशस्त्र क्रांतीच्या अत्यंत जाज्वल्य आणि भव्य अशा राष्ट्रीय भवितव्यतेच्या आंदोलनातून माझा विशेषत्वकरून संबंध आलेला आहे त्या उत्थानाच्या इतिहासाचाही बराच अंश लोकांना अज्ञान आहे. बंगालच्या बऱ्याच देशभक्तांनी त्यांचा त्यांच्यापुढता भाग जरी सांगून टाकला आहे, तरी बाकीचा कितीतरी भाग जरी तज्ज्ञ असे काहीजण सांगावयास उरले नाहित, काही सांगू शकले नाहित. विपक्षीय शक्तीने तर त्या सशस्त्र क्रांतिकारक उत्थानाची आठवण देखील मुळासकट नाहीशी व्हावी म्हणून तोंडदाबीचा विडाच उचललेला! अशा वेळी त्या इतिहासावर माझ्या आठवणीनी पाडवेल तितका प्रकाश पाडणे हे एक राष्ट्रीय कर्तव्य देखील इतके अत्यजनीय आहे की, केवळ तदर्थही ह्या माझ्या आठवणी माझ्यासमवेत नष्ट होऊ देणे अनुचित होईल.

त्यातही माझे चरित्र मुलतःच अशा काही आकस्मित, काही अद्भूत, काही उत्क्षोभक विद्युत् तंतूंनी विणलेले आहे आणि प्रकंपक सुखदुःखाच्या रंगाबेरंगांनी त्याची अशी सजावट झाली आहे की, त्याच्या नुसत्या उद्दीपक मनोवेधकपणासाठी सुध्दा साहीत्यात त्याची भर टाकण्यास प्रत्यवाय नाही.

अशा रीतीने ज्या अर्थी माझ्या आठवणी या एकदोन पिढ्यांना तरी उद्बोधक आणि मनोवेधक वाटल्यावाचून राहणार नाहीत त्या अर्थी मी त्या लिहून काढण्याचे ठरवीत आहे. ह्या एकदोन पिढ्यांनंतर जर जनिक साहित्यात त्यांची अडगळ होऊ लागलीच, तर ती काढून टाकण्याचा प्रश्न काळ आपण होऊनच सोडवील. कारण व्यक्तीच्या आयुष्याला जशी काळाची मर्यादा असते, तशीच ती त्या व्यक्तीच्या मागे उरणा-या तिच्या जीवनस्मृतीच्या आयुष्यालाही असते. व्यक्ति काय, व्यक्तिस्मृति काय, निर्जीव आणि निरूपयोगी जुन्याला नाहीसे करून, पृथ्वीचा अवकाश नवीनाला नांदावयास काळ हा मोकळा करून देतच असतो!

सार्वजनिक उपयुक्ततेस्तव आठवणी प्रसिद्ध करावयाच्या, तर त्या मनुष्याच्या जीवनात जशा घडल्या आणि ज्या ज्या घडल्या त्या समग्र प्रसिद्ध करणे हेच प्रामाणिक लेखकाचे कर्तव्य होय. केवळ लोकांत प्रौढी वाढेल तितकाच भाग प्रसिद्ध करणे हा मिथ्याचार; ते लोकप्रियतेचे दास्य लोकहित तत्परतेचे खरे गमक नव्हे. कारण मनुष्याचे एकंदर शरीर हे त्याच्या सहज किंवा प्राप्त अशा सर्व रोगाभोगांच्या संक्लिष्ट संघर्षांचा ज्याप्रमाणे उर्वरित परिणाम असतो त्याचप्रमाणे त्याचे प्रत्येक कृत्य हे त्याच्या झाडून सा-या भावभावनांचे संमिश्र फलित असते. कोणास वाटणा-या त्याच्या अवगुणांचे सान्निध्य किंवा सहकार्यही कारणीभूत झालेले असते. आणि त्याचे त्याचे अवगुण त्याच्या गुणांच्या बीजांचीच क्वचित् आरिहार्य अशी अनुषंगिक रूपांतरे असतात. आपण ज्यास भूस म्हणून पाखडून टाकू पाहतो, त्याच्या संरक्षणामुळेच आपण ज्यास दाणे म्हणून टिपू पाहता त्याची वाढ झालेली असते. टाकावू मळामातीचे खतही गुलाबाच्या फुलातील लोभनीय सौंदर्याचे आणि सुवासाचे एक अपरिहार्य घटक असते. जर आपणास गुलाबाच्या फुलाच्या विकासाचे समग्र रहस्य समजून घ्यायचे असेल, तर त्यात मुळापासून कळीपर्यंत खतमाती, पानपाचोळा, कुसळकाटे त्याचे अंगप्रत्यंग असलेली ही सर्व आनुषंगिक उत्पादितेही विचारात घेतली पाहिजेत, त्याची माहिती आणि महत्त्वही जाणले पाहिजे. त्याप्रमाणे मनुष्याच्या घडावाचीही गोष्ट आहे. त्या घडावाची घडण कशी होत गेली हे जर खरोखर समजून घ्यायचे असेल, तर त्याच्या लोकांस थोर वाटणा-या किंवा उचित भासणा-या जीवनस्मृतीच प्रसिद्ध करून भागावयाचे नाही, तर तो जसा होता तशाचा तसाच नखशिखांत आपल्यापुढे उभा केला पाहिजे. छायाचित्रकारात उत्तम तोच की, जो मनुष्य असेल तशीच त्याची छाया घेतो, न अधिक सरस, न अधिक नीरस, म्हणून क्रॉम्वेलने आपल्या चित्रकारास निखून सांगितले की, 'आहे तसा काढ, एक सुरकुती देखील सोडू नकोस!' कारण सूक्ष्मतः पाहीले असता, क्रॉम्वेल च्या घडणीत नि करणीत त्याच्या तजेल्याप्रमाणेच त्याच्या सुरकुत्यांचे अंग होते.

आत्मवृत्त सांगणारास त्याचे समग्र चरित्र, आपणास वा लोकांस आवडतो तो तोच भाग नव्हे तर सा-या सांगण्यासारख्या ब-यावाईट आठवणी यथावत् सांगणे हेच जरी वरील कारणासाठी शास्त्रतः आणि तत्त्वतः उचित असेल, तरी आजवर ज्या ज्या थोर पुरुषांनी आपली चरित्रे सांगितली, त्यांना ही नियम यथावत् पाळणे केव्हा शक्य झाले नाही, केव्हा इष्टही वाटले नाही. कारण सत्य हे परिस्थितीने असेच

सापेक्षत्व पावते, मर्यादित होत नाही. आमची आवड आमच्या लोकजिवनाशी संबंध असलेल्या आणि म्हणूनच सांगण्यासारख्या ब-यावाईट आठवणी निःसंकोचपणे आणि निर्भयपणे जशाच्या तशा सांगून टाकण्याची असताही, ज्या समाजस्थितीत आणि विशेषतः राजकीय परिस्थितीत आम्हांस हे आत्मचरित्र लिहावे लागत आहे, त्यामुळे आम्हांसही ती आमची आवड अंशतः तरी बाजूस ठेवावी लागणार आहे. त्याचे एक कारण उघडच आहे की, आमच्याशी ज्या व्यक्तींचा संबंध आला आहे, त्यांच्या अनुमतीवाचून त्यांच्या त्या त्या संबंधाची परीस्फुटता करणे हा त्यांच्याशी केव्हा केव्हा अगदी विश्वासघात केल्यासारखे होणारे आहे. दुष्ट दुर्जन सज्जनांच्या प्रामाणिक सत्याचाही दुरुपयोग करण्यास जोवर कचरत नाहित, तोवर सत्याला व्यवहाराची बेडी तोडून, स्वतंत्रपणे नांदता येणे असेच दुर्घट होणार अशा पेचात आम्ही ह्या आमच्या आठवणी लिहीण्याच्या आधी इतकीच प्रतिज्ञा करू शकतो की आम्ही ज्या सांगू त्या आठवणी तरी, जशा आठवतात तशाच सांगू ; केवळ लोकच्छंदानुवर्तित्वास्तव त्यांत नसती रंगरंगोटी करणार नाही. स्पष्ट आठवत असलेल्या आठवणीतून कधीकधी अस्पष्टस्मृती किंवा अगदी अस्मृत आठवणीही सर्वांनाच जशा गृहित धराव्या लागतात. तशा त्या आम्हीही गृहित धरू, आणि ज्या आज सांगता येत नाहित, त्या सांगण्यासारख्या महत्त्वाच्या किंवा मनोवेधक आठवणींवरील गुप्ततेचा पडदाही शक्य झाले तर पुढे मागे दुस-या एखाद्या प्रसंगी दूर सारू.

प्रकरण दुसरे

सन १८५७ नंतरचे राजकारण

माझ्या क्रांतीनिष्ठ राजकीय जीवनाचा उगम, विकास नि कार्यक्रम हा माझ्या जन्माच्या पूर्वीच्या काळातील राजकीय उलाढालींचा नि परिस्थितीचा एक परिणाम होता, परिपाक होता; प्रतिक्रिया किंवा अनुक्रिया होती. विशेषतः ब्रिटीशांची सत्ता हिंदुस्थानात प्रस्थापित झाल्यानंतर तिला उखडून टाकून हिंदुस्थानचे राजकीय स्वातंत्र्य पुन्हा संपविण्यास्तव राज्यक्रांतीचे जे जे लहान मोठे उठाव झाले त्यांच्या परंपरांस अवश्य त्या त्या प्रमाणात समजून घेतल्यावाचून, त्याचे समालोचन केल्यावाचून माझ्या क्रांतीनिष्ठ राजकीय जीवनाच्या घडणीचा नि त्यातील घटनांचा कार्यकारणभाव नीटपणे विशदिला जाणार नाही आणि त्याचे मूल्यमापनही यथाप्रमाणे करता येणार नाही.

रणजितसिंगाचे राज्य जिंकून पंजाबप्रांत जेव्हा ब्रिटीश सत्तेखाली आला तेव्हा सा-या हिंदुस्थानवर ब्रिटीशांचे खरेखुरे एकसूत्री राज्य चालू झाले. त्या ब्रिटीशांच्या दास्यातून आपली मातृभूति मुक्त करण्यासाठी हिंदी सशस्त्र क्रांतीकारकांची जी पहीली प्रचंड उठावणी झाली ती सन १८५७ मध्ये होय. त्या उठावणीची उग्रता नि विस्तार वाढता वाढता तिला इंग्लंडच्या नि हिंदुस्थानच्या इतिहासांना ज्याचा कधीही विसर पडणार नाही अशा तुंबळ युद्धाचे स्वरूप आले. वास्तविक पाहाता वर उल्लेखलेल्या माझ्या चरित्राच्या भूतकालीन पूर्वपीठीकेचे, पृष्ठभूमिकेचे, समालोचन ह्या १८५७ च्या तुंबळ क्रांतीयुद्धापासूनच करावयास हवे होते. परंतू त्या १८५७ च्या क्रांतीयुद्धाचा समग्र इतिहास नि सांगोपांग समालोचन मी माझ्या War of Indian Independence (सत्तावनचे स्वातंत्र्यसमर) ग्रंथात आधीच केलेले असल्यामुळे ते आता या ग्रंथात पुन्हा करण्याचे कारण उरले नाही. यास्तव १८५७ च्या त्या पहील्या प्रचंड क्रांतीयुद्धाचा उपशम झाल्यानंतरच्या म्हणजे साधारणतः सन १८६० पासून तो माझ्या राजकीय जीवनाची जाणीव प्रारंभ होईपर्यंत म्हणजे सन १८९५ च्या अंतापर्यंतचा जो कालखंड उरतो त्या काळात झालेल्या हिंदुस्थानातील राजकीय आंदोलनाचे नी राज्यक्रांतिकारक सशस्त्र उठावाचे, माझ्या ह्या 'आत्मवृत्ता' ची पृष्ठभूमी नि पूर्वपीठीका विशदण्यास अवश्य तितके समालोचन मी प्रथम करू इच्छितो.

हिंदी सैन्याचा कायापालट आणि जानपदाचे निःशस्त्रीकरण

सत्तावनच्या पहील्या स्वातंत्र्ययुद्धात भारतीय क्रांतीकारकांचा मोड होऊन ब्रिटीशांचा विजय झाल्यानंतर हिंदुस्थानच्या पायात ब्रिटीशसाम्राज्यसत्तेच्या बेड्या पहील्याहूनही अधिक बळकट जखडून टाकायची त्यांनी पराकाष्ठा केली. प्रथम सैन्याचा कायापालट केला. ज्या जातीचे सैनिक किंवा लोक, ब्रिटीश हिंदुस्थानात आले तेव्हापासून किंवा सत्तावंन्नच्या त्या स्वातंत्र्ययुद्धात ब्रिटीशांशी शत्रुत्व करावयास किंवा प्राणांतापर्यंत लढावयास कचरले नाहित त्या त्या जातीतील लोकांना ब्रिटीश सैन्यात

शक्य तो भरती करायचे नाही असे ठरविले. त्याचप्रमाणे मराठ्यांना सैन्यात सरसकट प्रवेश मिळनासा झाला. त्यातही चित्पावनांना तर खडयासारखे वेचून मज्जाव करण्यात येऊ लागला. आणि ते का? तर मराठी लोक इंग्रजांशी शत्रुत्व करीत किंवा सत्तावनच्या क्रांतियुद्धातले धुरीणातले धुरीण होते तेच, असे खरे कारण सांगून नव्हे, तर मराठी लोक म्हणे 'सैनिकी जातीचे' नव्हते म्हणून! म्हणून ते बिनलढाऊ Non Military वर्गात Unlisted Classes च्या टिपणीत हळूहळू घातले गेले! सत्तावनच्या ज्या पलटणी बंड करून उठल्या त्यात उत्तरेकडील पुरभय्या ब्राम्हणांचा भरणा असे नि इंग्रजांशी ते कट्टरपणे लढले. म्हणून त्यांनाही इंग्रजी सैन्यात फारसे घेईनासे झाले. पंजाबचे शिख नि नेपाळचे गुरखे हे इंग्लिशांशी त्या सत्तावन च्या युद्धात अत्यंत राजनिष्ठपणे वागले आणि क्रांतिकारकांचा पराभव करण्याचे कामी त्या शिख नी गुरखा पलटणींनी मोठे शौर्य गाजविले ह्यास्तव शासनीय सैन्यात त्यांना मोठेमोठे मानसन्मान देण्यात येऊन त्यापुढेही त्यांची विशेष भरती होऊ लागली. त्याचप्रमाणे पठाणी, पंजाबी नी बलूची मुसलमानांचाही भरणा सैन्यात सारखा वाढता ठेवला. कारण, एकतर सत्तावनच्या क्रांतीत त्यांनी इंग्रजांना पाठिंबा दिला होता आणि दुसरे असे की, सैन्यातील वा बाहेरील हिंदुगट जर क्वचित् बिघडला तर ज्यांच्या रक्तात हिंदुद्वेष हा जन्मतःच भिनलेला आहे असे हे पठाण, पंजाबी, बलुची मुस्लिमांचे सैन्य हा हिंदूंचा काटा काढून टाकण्यास निःशंकपणे उपयोगी पडावे. हिंदुस्थानातील सैन्याची आपणास अनुकूल अशी ही नवी घडी घातल्यानंतर इंग्रजांनी सा-या देशातील यच्चयावत् नागरिकांना निःशस्त्र करून टाकले. याप्रमाणे इंग्लिशांविरुद्ध सत्तावन सारखी सशस्त्र क्रांतीची शक्यता, हिंदी लोकांचे हाती शस्त्रसाधनच न ठेवल्यामुळे बहुतांशी नाहीशी केली.

पण इंग्रज इतक्यावरच थांबले नाहित ब्रिटीश हिंदुस्थान निःशस्त्र केले पण मोठमोठ्या संस्थानातील लोक निःशस्त्र झालेले नव्हते. त्यांच्यापाशी कशी का असेनात पण संघटीत सैन्ये होती. इंग्रजांचा रशियासारखा एखादा प्रबळ शत्रु हिंदुस्थानवर स्वारी करून आला नि हिंदुस्थानातील थोड्या भागात जरी त्यांना प्रवेश झाला तरी ते लोकांना शस्त्रे पुरवू शकता. म्हणून सशस्त्र क्रांतीची नुसती साधने हातातून छिनावून स्वस्थ न बसता तशा सशस्त्र क्रांतीची इच्छाच हृदयातून छिनावून घेता आली तर मात्र अशी क्रांती होण्याचे भय जवळजवळ निर्मूलन करता येईल, असा विचार इंग्लिशातील कारस्थानी लोकांमध्ये पूर्वीपासून चालू असे. ह्या प्रकरणाची इतिहासामध्ये जगातील कित्येक भागात परिणामकारक ठरलेला उपाय म्हणजे जितांचे मनही जिंकून टाकणे हा होय. जितांची विशेषतः तरुण पिढी जेत्यांच्या धर्मांमध्ये नि संस्कृतीमध्ये मुळापासूनच वाढवून त्यांना जेत्यांविषयी आपुलकी वाटावी असे शिक्षण देऊन आपले राज्य गेले तेच बरे झाले, ह्या परक्यांचे राज्यातच आपले हित असल्यामुळे त्या विरुद्ध बंड करणे म्हणजे आपल्याच पायावर धोंडा पाडून घेणे होय, अशी त्या जितांतील पुढारलेल्या पिढीची मनःप्रवृत्ति घडविली पाहीजे. त्यांचे मनच मारून टाकून किंवा भारून टाकून शस्त्रादीक साधने कोणी आपण दिली तरी सुद्धा, क्रांती करावयाची इच्छाच त्या जितांना होऊ नये; हळूहळू आपण जित आहोत ह्याची जणीवही त्यांना झोंबेनाशी व्हावी आणि 'दिल्लीश्वरो वा जगदीश्वरो वा' असा आपल्या

जेत्यांचाच उदोउदो त्यांनी भक्तिभावाने करू लागावे अशा कूट हेतूचे इंग्रजी राज्य थोडे स्थिरस्थावर होताच मेकॉले प्रभृति ब्रिटिश कारस्थान्यांनी इंग्रजी शिक्षण आणि मिशन-यांनी आपली मिशने सत्तावनचे पूर्वीपासूनच चालू केली होती. पैकी, सत्तावनच्या क्रांतियुद्धामुळे धर्मातराच्या मिशनांच्या उपद्व्यापास मोठाच पायबंद बसला. परंतू इंग्रजी शिक्षणाचा व्याप मात्र प्रचंड प्रमाणावर सा-या हिंदुस्थानभर वाढत गेला.

हिंदुस्थानातील ब्रिटिश राज्यसत्ता चिरस्थायी नि बिनधोक करण्यासाठी आणि सत्तावनसारखे सशस्त्र क्रांतीचे उठाव अशक्य होऊन जावे म्हणून इंग्रजांनी जे वरील अनेक उपाय योजले त्यांचे परिणाम निरनिराळ्या प्रांतांवर तेथील ऐतिहासिक, सामाजिक नि स्वाभाविक भेदांमुळे निरनिराळे होत गेले. यासाठी आम्हांस अभिप्रत असलेल्या दृष्टीकोनातून येथे प्रथमतः साधारणपणे सन १८६० ते १८८४ पर्यंतच्या राजकीय परिस्थितीची आणि तिच्या संदर्भाने ओघात येणा-या काही अवांतर उपायांची प्रांतवार पाहणी करू.

प्रकरण तिसरे

राजकीय परिस्थितीची प्रांतवारी पाहणी (१)

(सन १८६० ते सन १८८४)

बंगाल, मद्रास, आंध्र, कर्नाटक, गुजराथ, बिहार नि उत्तर प्रदेश

बंगाल

उणीपूरी पाचशे वर्षे मुसलमानांच्या राजवटीत धार्मिक नि सामाजिक अत्याचारांच्या असह्य छळाने पिचून गेलेली बंगाली हिंदु जनता इंग्रजी आक्रमणास प्रथमपासूनच कोणताही सबळ विरोध करू शकली नाही. तेथील मुसलमानी जनता नि राजसत्ताही, इंग्रजांशी तुलना करू जाता इतकी दुर्बळ, निर्बुद्ध नि भ्याड झालेली होती की, एकही म्हणण्यासारखी लढाई लढावी न लागता इंग्रजांनी तो प्रांत हस्तगत करून टाकला. शतकोशतकांच्या पारतंत्रात खितपत पडत आलेल्या बंगाली हिंदु जनतेला स्वातंत्र्याची वा स्वराज्याची आठवणसुद्धा उरलेली नसल्यामुळे मुसलमानांच्या दास्यातून ती जेव्हा अलगद इंग्रजांच्या दास्यात पडली तेव्हा, त्या दोन परदास्यांचीच काय ती तुलना त्यांना करता आली. त्या तुलनेत मुसलमानांच्या दास्यात जी अंदाधुंद बेबंदशाही नि असह्य धर्मछळ चालू होता त्याचा उपद्रव तरी जीत तुलनेने अगदी उणावला गेला ती नवी इंग्रजी राजवट बंगाली हिंदुना हवीशी वाटू लागली. इंग्रजांपुढे मुसलमानी धर्मोन्मादाने नांगी टाकली. दुर्बलापुढे काय ती ऐट दाखवणारी मुसलमानांची अरेरावी इंग्रजासारखा सवाई अरेराव पाहताच त्याचे पाय चाटू लागली. एवीतेवी बंगालमध्ये हिंदु आणि मुसलमान हे दोघेही इंग्रजांच्या ताटाखालची मांजरे बनून गेले. स्वातंत्र्याची महत्त्वाकांक्षा तर सोडाच, पण साधारण राजकीय प्रवृत्तिसुद्धा, बंगालमध्ये एकंदरीत इंग्रजीसत्तेच्या पहील्या दशकातच नाहीशी झाली होती.

हया कारणास्तव सत्तावनच्या स्वातंत्र्ययुद्धाचा प्रचंड वणवा अर्ध्या हीदुस्थानात भडकला असताही बंगाली जनतेत म्हणण्यासारखी अशी एकही क्रांतिकारक उठावणी झाली नाही. जिला 'बंगाल आर्मी' म्हणून लौकिक नाव असे त्या सरकारी सैन्याच्या विभागात क्रांतिकारक कट झाले नि हिंदुस्थानातील इतर सैन्याप्रमाणे तो विभागही इंग्रजांविरुद्ध उठाव करण्यासाठी क्रांतिकारकांशी संगनमत करित होता हे खरे. परंतु 'बंगाल आर्मी' हया लौकिक नावाचा खरा अर्थ न कळल्यामुळे अनेक जणांचा असा अपसमज होतो की बंगालमध्येही सत्तावनांत बंगाली लोकांनी भाग घेतला होता. पण हा समज चुकीचा आहे. 'बंगाल आर्मी' म्हणजे बंगाली लोक ज्यात सैनिक म्हणून भरती केलेले आहेत असा सैन्यविभाग नव्हे.

सैन्यात सैनिक म्हणून बंगाली लोक असे त्यावेळी कधी शिरत नसत. त्यांची 'बंगाली लोकांची' पलटण अशी उभारलेली नसे. 'बंगाल आर्मी' असे जिला लौकिकात म्हणत तिच्या त्या नावाचा खरा अर्थ, बंगालमध्ये इंग्रजांनी ठेवलेला सैन्यविभाग, इतकाच काय तो होता. त्या विभागात काही अंशी उत्तरेकडच्या पुरभय्या ब्राह्मणांतील सैनिक, काही उत्तरीय मुसलमान नि काही इतर बिनबंगाली जातीचे सैनिक अशी भरती केलेली होती. तिच्याशी बंगाली लोकांचा काही संबंध नव्हता.

बंगालमध्ये इंग्रजी शिक्षण चालू झाले तरी तेथील मुस्लिम समाजाने तिकडे त्याकाळी दुकूनही पाहिले नाही. ते त्यांच्या मशिदीतून मुल्ला मौलवी जे सांगत त्यातच रंगलेले राहिले. मुस्लिम धर्माचा जमेल तसा प्रचार, हिंदुद्वेष आणि इंग्रजांची हांजी हांजी करणे ह्यापलीकडे राजकारण म्हणून काही एक त्या बंगाली मुसलमानांना उरलेले नव्हते. परंतु बंगाली हिंदु समाजाने मात्र इंग्रजी शिक्षणात झपाट्याने प्रगति केली. त्यामुळे इंग्रजांना आपली नवी राजवट स्थिरस्थावर करण्यासाठी जी इंग्रजी शिक्षित अशा हिंदी हस्तकांची दुय्यम अधिकारी वर्गासाठी नि लेखनिकांच्या (Clerks) तांडयासाठी उणीव भासत होती ती भरून निघाली. उलटपक्षी इंग्रजी शिक्षितांना लहानमोठ्या चाक-या भराभर मिळत गेल्याने शाळा-महाशाळांतून (School & College मधून) इंग्रजी शिक्षण घेणा-यांची नुसती रीघ लागली. अनेक बंगाली हिंदु तरूणांनी थेट विलायतेत जाऊन ब्रिटिश विश्वविद्यालयांतील पदव्या पटकावल्या. मोठमोठ्या सरकारी चाक-या, वेतने, मान, अधिकार हेही त्यांना मिळत चालले. इंग्रजी शिक्षितांचा असा हा एक नवा वर्गच समाजात उत्पन्न झाला. डॉक्टर, बॅरिस्टर, संपादक, न्यायाधीश प्रभृति लोक त्यातूनच निघत असल्यामुळे तोच वर्ग बुद्धिवंत, मानवंत, धनवंत असा होत चालला. समाजाचे नवे नेतृत्वही त्याच वर्गाकडे सहजपणे गेले इंग्रजांना हेच हवे होते. कारण इंग्रजी शिक्षण ज्या कुट हेतुने इंग्लिशांनी चालू केले होते म्हणून आम्ही पूर्वीच्या छेदकांत वर्णिले आहे त्या हेतूप्रमाणेच ह्या वर्गाची मनेही इंग्लिशांनी जिंकली होती. इंग्रजी राजवटीपासून ह्या वर्गाची भरभराट होत चालल्यामुळे त्यांना त्या इंग्रजी राज्याविषयी आपुलकी वाटू लागली. ते राज्य तसे टिकण्यातच आपले, म्हणजेच आपल्या देशाचे, हित आहे अशी त्यांची मनःपूर्वक भावना होती. ते केवळ राजनिष्ठच नव्हे तर ब्रिटिशनिष्ठ बनले होते. समाजाचे प्रमुखत्व, नेतृत्व नि मार्गदर्शकत्व त्यांच्याकडे आल्याने समाजावरही ब्रिटिशांच्या राजवटीविषयी आपुलकी नि निष्ठा ह्यांचा पगडा बसला. आपण कोणा परक्या जेत्यांचे राजकीय दास आहोत ही खन्तच वाटेनाशी झाली. अर्थात् अपवाद सोडता सामुहीकरीत्या बोलायचे म्हणजे राजकीय असंतोष किंवा राजकीय चळचळ अशी बंगालमध्ये त्या काळी अस्तित्वात नव्हती. मग क्रांतीची नि त्यातही सशस्त्र क्रांतीची गोष्टच काढावयास नको. त्याविषयी त्या प्रांताकडून त्या काळी इंग्लिशांना विशेष चिंता उरलेली नव्हती.

त्या साधारणतः १८६० ते १८८४ च्या काळात बंगालमध्ये ह्या इंग्रजी शिक्षित वर्गाच्या नेतृत्वाखाली जर कोणाचे धामधुमीचे आंदोलन झाले असेल तर ते धार्मिक नि सामाजिक सुधारणेचे. राजा राममोहन राय, टागोर, केशवचंद्र सेन ह्या आणि इतर विख्यात पुढा-यांच्या दोन पिढ्यांच्या प्रयत्नांनी

बंगालमध्ये 'ब्राम्हसमाजाचा' प्रचार, प्रतिष्ठा नि प्रभाव पुष्कळच वाढत आलेला होता. आंग्लशिक्षित हिंदु तरुणांतील बहुसंख्याक युवकांच्या मनावर ब्राम्हसमाजातील धर्ममतांचा जि आचारांचा पडगा बसलेला होता. बंगालमधील हिंदुसमाजाच्या आंदोलनामुळे धार्मिक, शैक्षणिक नि सामाजिक सुधारणा हिंदुसमाजाच्या गळी उतरविल्या गेल्या हे खरे आहे. परंतु त्या ब्राम्हसमाजाच्या प्रवर्तक नि प्रमुख नेत्यपासून तो सर्वसाधारणतः तरुणांतील तरुण सभासदांपर्यंत सर्वांच्या मनोभूमिकेत ब्रिटिशनिष्ठेची पाळंमूळ इतकी खोल रूतली गेली होती की, पुढे पुढे त्यांची राहणी, आचार, इतकेच नव्हे तर, त्यांचे धर्मविचारही पाश्चिमात्यांची उष्टि नि उसनी आणलेली शिदोरीच भासावी.

परंतू मिशन-यांनी केली नाही अशी सनातन हिंदुसमाजाची पायमल्ली जेव्हा ब्राह्मसमाजीयांकडून होऊ लागली आणि तीही हिंदुत्वावरील सांचलेले कश्मल झाडून टाकून हिंदुजगतास अधिक तेजस्वी नि ओजस्वी करण्याच्या ममत्वपूर्ण महत्त्वांकांक्षेने नव्हे, तर आम्ही हिंदुच नाही, आमचा ब्राह्मसमाज म्हणजे एका नव्या धर्माचा अविष्कार आहे नि आमचा समाज हा हिंदुसमाजाचा भाग नसून तो एक स्वतंत्र समूह आहे अशा हिंदुजगातून फुटून निघण्याचा उद्दाम धमक्या देत! तेव्हा सनातन हिंदुसमाजही खडबडून जागा झाला नि ब्राह्मसमाजाचा कट्टर विरोध करू लागला.

मिशन-यांचा ब्राह्मसमाजास प्रथमपासूनच पाठिंबा होता. हिंदुसमाजाला खिळखिळे करून सोडण्याचे आपले काम परस्परम् पावणेबारा या न्यायाने ब्राह्मसमाजी हिंदुच करीत आहेत हे पाहून मिशन-यांना गुदगुल्या होत. ब्राह्मसमाजी म्हणाला की, तो ब्रिटिशनिष्ठ असणारच अशा निश्चितीमुळे इंग्रजी सरकारही त्या समाजाच्या मोठमोठ्या पुढा-यांना मानमान्यता देई, लोकांचे प्रतिनिधी म्हणून त्यानाच गौरवी.

तशा स्थितीत ब्राह्मसमाजाला परिणामकारक विरोध करणारे असे एकच अस्त्र सनातन्यांच्या हाती उरलेले होते. ते म्हणजे जातिबहिष्कार! आज जरी पूर्वीच्या अनेक आयुधांप्रमाणे हे अस्त्रही बोथट झाले असले आणि आता ते टाकूनही झाले आहे हेच इष्ट असले तरी त्या काळी त्याच्या धारेला अनेक मी मी म्हणणारे बेगडी सुधारक चळचळा कापत असत हे आपल्या अलिकडील त्या मानाने अगदी सौम्य असलेल्या पंचहौद मिशनांतील रानडे-टिळक प्रकरणावरूनही ध्यानी येण्यासारखे आहे. ही बहिष्काराची धामधूम चालू होताच हिंदूंच्या घराघरांतून अशांतता माजली. जिव्हाळ्याच्या नात्यागोत्याची ताटातूट होऊ लागली. हिंदुसमाजाच्या घडणीत गुंफल्या गेलेल्या प्रस्थितीशिलता नि प्रगतिशीलता ह्या दोन्ही प्रवृत्तींचा तोल सुटून समन्वयाचे पायी संघर्षाची हातघाई चालू झाली. ती किती विकोपाला गेली होती ह्याचे एकच उदाहरण आणि पुढे राजकारणातील जहाल देशभक्त म्हणून प्रसिद्धीस आलेल्या बिपिनचंद्र पाल यांचे देऊ.

बिपिनचंद्र पाल यांच्या आत्मवृत्तात त्यांनी वर्णिल्याप्रमाणे बंगालमध्ये बहुतेक आंग्लशिक्षित वर्ग या वर दिलेल्या सामाजिक नि धार्मिक संघर्षातच गुंतून नि गुंगून पडल्यामुळे त्यांच्यात प्रभावी राजकीय जागृती अशी झालीच नव्हती. पालबाबूंच्या तरुण वयातील गोष्टही तशीच होती. त्यांच्या तारुण्यातील

सारा उत्साह, शक्ति नि समय ब्राह्मसमाजाच्या प्रचारात, चळवळीत नि त्यांच्या पोटपंथातिल भांडणतंट्यात व्यय होत गेला. ते न्यूनधिक तीस वर्षांचे होईतोपर्यंत त्यांनी राजकारणात असा कोणताही भाग घेतला नव्हता. प्रत्येक नव्या धर्मात वा पंथात काही कालाने अपरिहार्यपणे पडतात तसे ब्राह्मसमाजातही फाटाफूट होऊन पोटपंथ पडू लागले. त्यापैकी एक पंथात शिरून अगदी तरुणवयातच पालबाबू हे जेव्हा 'ब्राह्मो' झाले तेव्हा वर वर्णिलेली जातिबहिष्काराची धामधूम चालूच होती. तरुण पाल जितके कट्टर ब्राह्मसमाजी तितकेच त्यांचे उतारवयाचे वडील कट्टर सनातनि त्यांनी हा आपला एकूलता एक मुलगा ब्राह्मो झाला हे ऐकताच त्याच्याशी सर्व व्यवहार बंद केला. त्याला कुटुंबातून नि घरातून बाहेर काढले, इतकेच नव्हे तर आपल्या मत्तेवर त्याचा किंवा त्याच्या मुलामाणसांचा कोणाचाही उत्तराधिकार उरलेला नाही असे आपल्या मृत्युपत्रात निक्षून लिहून ठेवले. बिपिनबाबुंना किंवा ज्या एका विधवा महिलेशी त्यांनी ब्राह्मसमाजिय विवाह केला. तिला किंवा त्या उभयतांच्या संततीला त्यांच्या वडीलांनी त्यानंतर एक पैही धाडली नाही. त्यामुळे बिपिनबाबुंना दारिद्र्याशी सतत झुंज द्यावी लागली. काही वर्षांनी त्यांचे वडील आजाराने अगदी मृत्युशयेवर पडले तेव्हा काय ती संपत्तीच्या वाट्यापुरती थोडीशी सवलत त्यांनी बिपिनबाबुंना दिली, पण तो एकूलता एक मुलगा घरी आलेला असताही त्या त्यांच्या कृतनिश्चयी वृद्ध वडिलांनी त्या धर्मबहिष्कर मुलाच्या हाताचे अन्नपाणी मात्र, ते मरणी मरून गेले तरी घेतले नाही!

सनातन्यांमध्ये नि समाजीयांमध्ये असा तीव्र संघर्ष चालता चालता एका बाजूस समुद्रमग्न, विधवा -विवाह, आंतरजातीय विवाह प्रभृति काही उपयुक्त सामाजिक सुधारणा सर्वच हिंदूसमाजात प्रथम विरोधार्ह वाटेनाशा होऊन पुढे रूळत गेल्या मुळे, आणि दुय-या बाजूस आपआपसातील उपपंथांच्या फाटाफाटीमुळे नि सनातन्यांतील पुढा-यांच्या प्रक्षुब्ध विरोधामुळे ब्राह्मसमाजी हतबल, निरूपयोगी नि निःसत्त्व होत चालला. शेवटी हिंदूसमाजातून फुटून निघू पहाणा-या अशा अनेक पंथांची जी गत पूर्वीपार होत आली तशीच त्याची गत होऊन तो पंथही हिंदूसमाजात विरून गेला. ते कसे घडत गेले ते विवरण येथे अप्रस्तुत आहे.

बंगालमधिल मुखर वर्ग (Vocal Section) असा ब्राह्मसमाजाच्या वर्चस्वाखाली गेल्यामुळे साधारणतः सन १८८४ पर्यंत बव्हंशी नि मनोभावे ब्रिटिशनिष्टच होता. ह्या मतांचे समर्थनाचे एकच पुरावा खाली देतो. कारण तो अगदी अधिकृत आहे; म्हणून पर्याप्त आहे. ब्राह्मसमाजाचे त्या काळचे प्रमुख पिठाचार्य, ज्यांची ख्याती बंगाल भर गाजत होती, ज्यांचा शब्द म्हणजे बंगालचा प्रातिनिधीक शब्द म्हणून बहुधा समजला जाई, त्या केशवचंद्र सेन यांचे मत नि तेही ब्राह्मसमाजाचे त्या काळचे कट्टर प्रचारक जे बिपिनचंद्र पाल त्यांच्या शब्दात उद्घृत करू. पालबाबू आपल्या आत्मवृत्ताच्या ३१५ व्या पृष्ठात लिहितात: Keshava chandrasen and his Brahmo Samaj practically left the

political field alone. If anything, Keshavas politics accepted the British subjection of India as due to the intervention of God's special providence for the salvation of India.

हयाचा आशय असा : केशवचंद्र सेन नि त्यांचा ब्राह्मसमाज हयांनी राजकीय क्षेत्रात पाऊलच टाकले नाही. त्यांचा राजकीय सिद्धांत असा जर कोणता असेल तर तो हाच एक होता की, हिंदुस्थानावर स्थापन झालेली ब्रिटिश राजसत्ता ही हिंदुस्थानच्या हितासाठी कृपाळू होऊन देवाने दिलेले विशेष वरदानच आहे!

ब्राह्म समाजाला जसजशी उतरती कळा लागू लागली तसतशी बंगालमधील आंग्लशिक्षित हिंदुसमाजाला राजकीय जाणिव होऊ लागली. ही प्राथमिक राजकीय जागृति करण्याचे श्रेय जर कोणाला प्रमुखत्वाने देणे असेल तर ते सुरेंद्रनाथ बानर्जी यांना दिले पाहिजे. बंगालचे आद्य राजकीय गुरू देशभक्त सुरेंद्रनाथ बानर्जी हेच होत. परंतु त्यांच्या पूर्वचरित्रावरून हेच सिद्ध होते की, त्यांच्या वयाच्या उण्यापु-या तीस वर्षांपनंतर बंगालमधील सर्वसाधारण आंग्लशिक्षित समाजाप्रमाणे सुरेंद्रबाबूंनाही राजकारणाची अशी जाणीव नव्हती, ओढ तर नव्हतीच नव्हती, ते कसे ते पहा.

सुरेंद्रनाथ नि रोमेशचंद्र दत्त हे दोघे विद्यार्थी त्यांच्या वयाच्या विशीच्या आत सन १८६८ व्या वर्षी सिव्हिल सर्जनची म्हणजेच त्यावेळची मोठ्यातील मोठी परीक्षा देण्यासाठी इंग्लंडला गेले. तोपर्यंत त्यांनी राजकारणाचे तोंडही पाहीले नव्हते

इंग्लंडमध्येही आपला अभ्यास बरा की आपण बरे हीच होती त्यांची वृत्ती. ती परीक्षा उत्तीर्ण होऊन ते ICS झाले. अर्थातच, सरकारी पद्धतीप्रमाणे, कोणत्यातरी उच्चाधिकारावर त्यांची नेमणूक आज ना उद्या होणार ह्या निश्चितीने ते जो वाट पाहत होते तो सुरेंद्रनाथांना अधिका-यांकडून कळविण्यात आल की, "तुमचे खरे वय चोरून आणि परीक्षेस आवश्यक तसे उणे वय लावून तुम्ही फसवणूक केलीत असा आरोप तुमच्यावर आहे. त्याविषयी काय म्हणणे ते कळवा." या आरोपातून सुटण्यासाठी त्यांना पुष्कळ मनस्ताप नि कष्ट सोसावे लागले. पण शेवटी ते त्यात ते निर्दोषी ठरून सुटले. नंतर त्यांची नेमणूक बंगालमध्ये थेट एका मॅजिस्ट्रेटच्या अधिकार पदावर झाली. परंतू आम्हा गो-यांच्या साम्राज्यात एक 'नेटिव्ह' मनुष्य आपल्या खुर्चीशी खुर्ची भिडवून अशा मोठमोठ्या अधिकार पदावर बसावा ही गोष्ट त्या काळच्या सत्तागर्विष्ठ इंग्रजी अधिका-यांना सारखी सलू लागली. त्यांच्या गटास लवकरच सुरेंद्रनाथांना पेचात पकडण्यास सुरेंद्रनाथांकडून कामकाजात घडलेल्या एका चुकीचे निमित्त मिळाले. त्या काट्याचा नायटा करून सुरेंद्रनाथांना सरकारने अधिकारपदावरून एकदम पदच्युत केले आणि इंडियन सिव्हिल सर्व्हिसमधल्या चाकरीस मुळातच अपात्र ठरविले.

हया असह्य अन्यायाचा नि अपमानाचा आघात होताच सुरेंद्रनाथांच्या स्वाभिमानाने पेट घेतला. आपला स्वदेश परकीय आंगल सत्तेने पददलित केला असता त्या राष्ट्रीय अपमानाने जी स्वाभिमानाची ज्योती, सुरेंद्रनाथांच्या हृदयात पेटली नाही, ती ज्योती आंगलसत्तेने केलेल्या हया वैयक्तिक अपमानाने पेटली. हया सर्व तुरळक मानहानीचे मुळ आपल्या राष्ट्रीय दास्यात आहे तोवर आपण सर्व नेटिव्हच राहणार हे सत्य त्या अपमानाने पेटलेल्या ज्योतीचे प्रकाशात त्यांना ढळढळीतपणे दिसले आणि सरकारी सेवेचा नाद सोडून देऊन वयाच्या उणापु-या तिशीपर्यंत राजकारणास म्हणण्यासारखा स्पर्शही न करणा-या सुरेंद्रनाथ बानर्जींनी स्वदेशाच्या सेवेस वाहून घेतले आणि राजकारणात प्रवेश केला.

पण, ते राजकारण म्हणजे कोणते? राज्याचे नव्हे, राज्यक्रांतीचे नव्हेच नव्हे, राज्य असले पाहीजे इंग्रजांचेच! त्यात काही सुधारणा हव्यात इतकेच. असे अगदी हडसून खडसून प्रतिज्ञेवर सांगणारे ब्रिटिश्निष्ठ राजकारण. स्वतः सुरेंद्रनाथ महाशयांनी त्यांच्या राजकारणाची ही रूपरेखा त्यांच्या आत्मचरित्रात वारंवार सांगितली आहे.

हया त्या वेळेच्या बंगाली राजकारणाचे स्वरूप आम्ही आमच्या आजच्या भाषेत सांगण्यापेक्षा त्या काळच्या बंगाली पुढा-यांच्या भाषेत सांगणे अधिक यथातथ्य होईल. यास्तव तात्कालिन राजकीय 'जहाल' मुखपत्र म्हणून ख्याति पावलेल्या आणि ज्याच्या या जहालपणाविषयी इंग्रजी अधिका-यांचा इतका रोष झाला की, त्याच्यावर राजद्रोहाचा खटला भरण्याचा किंवा ते पत्र बंद करण्याचा सरकार विचार करू लागले अशा एका बंगाली वृत्तपत्रामधील, सरकारच्या आक्षेपाला उत्तर म्हणून लिहीलेल्या लेखातील खालील एक उतारा बिपिनचंद्र पाल यांच्या आत्मचरित्रात पृष्ठ २८१-८२ हया पृष्ठांवर दिला आहे तोच भाषांतरून देऊ. ते बंगाली पत्र लिहीते:

“इंग्रज लोक कोणत्या प्रकारच्या राजनिष्ठेची अपेक्षा आमच्याकडून करतात ते आम्हांस ठाऊक नाही. आम्हांस इतकेच ठाऊक आहे की, इंग्रजी शासन आम्हांस अत्यंत हितकारक होत आलेले आहे. कोणत्याही राज्यात नि केव्हाही हया देशाचा असा न्याय, असे शिक्षण, अशी शांतता लाभलेली नव्हती. फार काय, प्राचीन हिंदुकालात सुद्धा, आजच्या ब्रिटिश राज्यातल्याप्रमाणे न्याय, शिक्षण शांतता सा-या देशभर नांदत नव्हती. जरी अनेक गोष्टीत आम्ही मागासलेले असलो तरी आम्ही कोणी रानवट वा निर्बुद्ध लोक आहोत असे नाही. इंग्लिशांपासून जे अनेक बहुमोल लाभ आम्हांस झालेले आहेत ते आम्ही जाणून आहोत. कोणतेही विजेते राष्ट्र कोणत्याही विजित राष्ट्राशी क्वचितच इतक्या उदारपणे वागलेले असेल की, जितक्या उदारपणाने ब्रिटिश राज्यकर्ते आमच्या देशाच्या प्रजेशी वागत आले आहेत. हे सर्व जरी खरे असले तरी तेवढ्यासाठी इंग्रजांचे हातून पक्षपात असा होत नाही किंवा त्यांनी वचन दिले पाहीजे ते पाळले जातेच जाते असे आम्ही मानलेच पाहीजे की काय ?”

इंग्रजी राज्य हे ईश्वरी वरदान आहे, स्वतःच्या रामराज्यपेक्षा किंवा चंद्रगुप्त, अशोक, विक्रमादित्य, श्री हर्ष, पुलकेशी ह्या आमच्या हिंदुसम्राटांच्या राजवटीपेक्षा ही परकीय इंग्रजी रालवट हितकारक आहे. अशा या ब्रिटिश सत्तेशी राजनिष्ठ राहणे आणि ब्रिटिश सम्राटाचे ते कृपाछत्र हिंदुस्थानावर असेच अभंग राहो म्हणून प्रार्थिणे हे कृतज्ञपणाच्या दृष्टीनेही आपले नैतिक कर्तव्य होय अशी बंगालमधील सन १८८४ पर्यंतच्या धार्मिक नि राजकिय पुढा-यांची नि त्यांच्या लक्षावधि आंग्लिशिक्षित वा अशिक्षित अनुयायांची राजकीय निष्ठा होती ही गोष्ट ज्यांना त्या कालच्या बंगालचे प्रातिनिधीक प्रमुख नि साक्षी म्हणून म्हणता येईल अशा केशवचंद्र सेन, सुरेंद्रनाथ बानर्जी, नि बिपिनचंद्र पाल यांच्या वर दिलेल्या उदारांवरून निर्विकारपणे सिद्ध होत आहे. तथापि, कित्येकांना क्वचित असे वाटण्याचा संभव आहे की, वरील प्रकारची निष्ठा जी व्यक्तिविली जाई ती इंग्रजी दंडविधानाच्या ;ब्तपउपदंस ब्वकम च्याद्ध कैचीत कोणी सापडू नये अशा भीतीने किंवा राजनितीचा एक डाव म्हणूनच काय ती वरवर प्रदर्शविली जात असेल, नसेल कशावरून ? तर त्या शंकेचे सुद्धा, निवारण करू शकेल अशी त्या काळात पुढारी म्हणून वावरलेल्या श्री बिपिनचंद्र पालांची पुढील साक्ष पहा. आपल्या आत्मवृत्तात या शंकेविरुद्ध ते लिहितात:

“ It was not merely a diplomatic move to save their skin. Educated Indian opinion in those days sincerely wanted the continuance of the British rule. The generation to which they belonged had not completely forgotten the last days of the Mogul Empire marked by universal anarchy and disorder. The British had replaced that reign of terror by a new reign of law. Their professions of loyalty to the British Government were therefore absolutely sincere notwithstanding their criticism of the acts and policies of the Indian Government. “ (Pal’s Autobiography pp. २९१ to २९३)

बिपिनबाबूंनी वरील विधाने अगदी यथार्थ आहेत. त्यांची स्वतःचीही त्या काळची प्रामाणिक मते तशीच होती.

पण, त्या सन १८६० ते ८४ पर्यंतच्या पिढ्यांची, गोष्ट कशाला? माझ्या स्वतःच्या पिढीत ब्रिटिश साम्राज्ञी-कवीन व्हिक्टोरिया वा ब्रिटिश सम्राट हे ‘ना विष्णुःपृथिवीपतीः’ या शास्त्राधाराने कित्येकांकडून ईश्वरांश समलजे जात होते. ज्या इंग्रज लोकांनी आमच्यावर अनंत ‘उप्रकार’ केले त्यांचे राज्य उलथुन पाडण्याची इच्छा धरणे हा नैतिक अपराध होय, हे पाप होय, इंग्रजी राज्याचे कृपाछत्र आमच्यावर असेच अभंग राहो, त्यातच आमचे परमकल्याण आहे, अशी निष्ठा बाळगणारे कित्येक आंग्लशिक्षित नवे पदवीधर नि जुने शास्त्री पंडीत, पुढारी नि अनुयायी, वृद्ध नि तरुण हिंदुस्थानभर अस्तित्वास होते. तशा कित्येकांची मतांतरे मला स्वतःला कशी करावी लागली याची अनेक उदाहरणे या माझ्या आत्मचरित्राच्या पुढील वृत्तात आढळतीलच.

मद्रास, आंध्र, कर्नाटक नि गुजराथ प्रांत

बंगालमधिल सन १८६० ते १८८४ हया कालखंडातील राजकीय परिस्थितीची नि आंग्लशिक्षित वर्गाच्या मनोरचनेची जी रूपरेखा वर अंकिली आहे तीच पंजाब नि महाराष्ट्र वगळता,मद्रास, आंध्र,कर्नाटक,नि गुजराथ हया प्रांतातिल त्या कालखंडामधल्या राजकीय परिस्थितीची नि आंग्लशिक्षित मनोरचनेची सर्वसाधारण रूपरेखा आहे. सत्तावनच्या स्वातंत्र्ययुद्धाचे वेळी बंगालप्रमाणेच मद्रास, आंध्र,कर्नाटक,गुजराथ हया प्रांतांमध्ये ही म्हणण्यासारखी राष्ट्रीयध्येयानुस्फुर्त अशी क्रांतिकारक उठावणी झाली नाही. हया सर्व प्रांतातील लोकांची हिंदुस्थान सरकारच्या सैन्यात मोजण्यासारखी भरती अशी कधीच नव्हती. सत्तावन नंतर इंग्रजी शिक्षणाचा प्रचार मद्रास प्रांतात झपाट्याने आणि वरील इतर प्रांतात हळूहळू पण वाढतच चालला होता. त्या योगे जो आंग्लशिक्षितांचा नवीन वर्ग तिथे उत्पन्न झाला तोही बंगालप्रमाणेच पुरता ब्रिटिशनिष्ठ बनलेला होता. बंगालमध्ये ब्राह्मसमाजा- सारखी एक प्रबळ अशी धार्मिक नि सामाजिक संस्था निघून तिने डिवचल्यामुळे उभ्या बंगाली हिंदु समाजात जी मोठी खळबळ उडाली, विचारांना तेज चढले, आचारांत काही प्रकरणी उपयुक्त सुधारणा झाल्या, तसे एखादे प्रबळ धार्मिक वा सामाजिक आंदोलनही त्या कालखंडात मद्रास, आंध्र, कर्नाटक, गुजराथ हया प्रांतात झाली नाही.

सन १८८४ च्या आगमागे तिकडील आंग्लशिक्षितांत काही राजकीय जागृती होऊ लागली ; मद्रासला 'महाजन सभा' सन १८८१ ते स्थापन झाली. पण तिचीही धाव होती बंगालप्रमाणेच, अधिकात अधिक म्हणजे ब्रिटिश राज्यातिल सुराज्यपर्यंत.

बिहार नि उत्तर प्रदेश

सत्तावनच्या स्वातंत्र्ययुद्धानंतर दिल्लीपासून खाली बुंदेलखंडापर्यंत बिहार नि उत्तर प्रदेशातील सारी जनता राजकीय दृष्ट्या केवळ निश्चेतन झालेली होती. त्याचे कारण मात्र निराळे होते. सत्तावनच्या त्या प्रचंड क्रांतियुद्धाचे हाच प्रदेश रणक्षेत्र झालेला होता. आपल्या स्वदेशाच्या नि स्वधर्माच्या स्वतंत्रासाठी त्या युद्धात इंग्रजांशी लढताना हयाच जनतेने आपले रक्त, आपली शक्ति नि आपले प्राण इतक्या निकराचे नि निःसीम प्रमाणात वेचले होते आणि त्या क्रांतियुद्धात त्यांचा पराभव झाल्यानंतर इंग्रजांनी त्यांना इतका करडा छळ केला होता की, बेभानपणे लढता लढता रणांगणांत मुर्च्छा येऊन पडलेल्या एखाद्या विराप्रमाणे तो सारा विस्तीर्ण प्रदेशाचा प्रदेश मूर्च्छित होऊन पडलेला होता. पण पुढे हळूहळू त्यांची मुले इंग्रजांनी काढलेल्या शाला-महाशालांतून (School-Colleges) इंग्रजी शिक्षण घेवू लागली. त्यांना इंग्रजी सरकारच्या सेवाविभागातील, न्याय विभागातिल, आरक्षक विभागातील चाक-या, अधिकारपदे, पदव्या मिळू लागल्या. या ठराविक क्रमाने इतर प्रांतातिल आंग्लशिक्षितांचे वर्गाप्रमाणे हया उत्तर प्रदेशातील हा वर्गही समूहशः बोलायचे म्हणजे विचाराने नि आचाराने ब्रिटिशनिष्ठ बनत गेला. त्यांच्या सत्तावनच्या

क्रांतीकालीन पिढीच्या भव्य भावनेशी अगदी विसंगत, बहुधा विरोधी, जो तो आपआपल्या व्यक्तिप्रमाणात गुंग, पुढे जेव्हा थोडी राजकीय जागृती झाली तेव्हा तिही अगदी मंद. ब्रिटिशनिष्ठ सुराज्याच्या चळवळीस का होईना, पण बंगालमध्ये जे अवसान नि जीव होता तितकासुद्धा ह्या प्रांतातील आंग्लशिक्षित वर्गाच्या दुबळ्या राजकीय हालचालीत सन १८८४ पर्यंत आला नाही.

प्रकरण चवथे

राजकीय परिस्थितीची वारंवार पहाणी (२)

(सन १८६० ते सन १८८४)

पंजाब आणि संस्थाने

पंजाब

बंगाल, मद्रास इत्यादी प्रांतात इंग्रजी सत्ता पक्केपणी रूढल्यानंतर चांगली पन्नास-पाऊणशे वर्षे उलटून गेली तरी पंजाब प्रांत इंग्रजांनी वर्चस्वाखाली आणलेला नव्हता. सत्तावनच्या क्रांतियुद्धाचे वेळी पंजाबचे स्वातंत्र्य जाऊन अवघी नऊ-दहा वर्षे लोटली असतील नसतील. त्यामुळे इंग्रजांनासुद्धा असे भय पडले होते की, पंजाबातील ज्या शीखांचे राज्य आपण अवघ्या नऊ-दहा वर्षांपूर्वी छिनावून घेतले ते शीख आपल्याविरुद्ध उठावणी करून सत्तावनच्या क्रांतिकारकांना आता मिळाल्यावाचून राहणार नाहीत. क्रांतिकारकांनीही शिखांना परोपरीने सांगून पाहीले की, “तुम्हाला इंग्रजांचे जू फेकून देण्याची ही अशी सुवर्णसंधी पुन्हा मिळणार नाही. सारे इंग्रजी सैन्य आमच्याशी लढण्यासाठी दिल्ली, लखनौ, कानपूरकडे गुंतले आहे. पंजाब मोकळा पडला आहे. तेव्हा तुम्ही शीख फलटण जर आता उरलेल्या मुठभर ब्रिटिशांवर तुटून पडतिल तर पंजाबातून इंग्रजी सत्ता उखडून टाकण्यास एक आठवडाही लागणार नाही. सा-या हिंदुस्थानातूनच त्यांना हाकलून देता येईल.” पण त्या काळी शिखांना नेता असा कोणीच उरला नव्हता. एखाद्या माणसास जसा आकस्मात बुद्धिभ्रंशाचा झटका येतो तशी त्या आमची शीख समाजाची बुद्धिच उलटी झाली. इंग्रजांवर स्वतःचा सुड उगवून, त्यांनी आपले राज्य स्थापले नाहीच, पण ज्या लाखो क्रांतिकारकांनी दिल्ली ते नर्मदेपर्यंत इंग्रजी राज्य उखडून टाकले होते त्या आपल्या स्वदेशबंधुंच्या पायात परकीय शत्रूच्या बेड्या पुन्हा पक्केपणी ठोकण्यास, रणांगणात इंग्रजांसाठी बव्हंश शीख समाजाने स्वतःचे जिव गमाऊन सहाय्यच दिले. शेवटी क्रांतिकारक पक्षाचा मोड झाल्याने इंग्रजांना जय मिळाला, राज्य मिळाले. पण शिखांना काय मिळाले ? इंग्रजी सैन्यात भरती आणि ब्रिटिश राज्याचे ‘राजनिष्ठ प्रजाजन’ म्हणजेच एकनिष्ठ दास ही पदवी!

त्या क्रांतियुद्धाचे पराभवानंतर इतर प्रांताप्रमाणे पंजाबातही इंग्रजी सत्ता निरंकुशपणे नांदू लागली. इंग्रजी कारभाराच्या पद्धती चालू झाल्या आणि त्या चालविता याव्या म्हणून इंग्रजी शिक्षण दिलेला लेखनिकांचा नि दुय्यम अधिका-यांचा तांडा पुरविणा-या इंग्रजी शाळा नि महाशाळा उघडण्यात आल्या. बंगाल व मद्रासमध्ये इंग्रजी शिक्षण घेतलेल्या उण्यापु-या दोन पिढ्या निघल्यानंतर, पंजाबमध्ये मुले ए-बी-सी-डी शिकू लागली होती. तोवर सारा राज्यकारभार उर्दु-पर्शियनमध्ये चालत आला असल्यामुळे

प्राथमिक शाळांतून मुसलमानी शिक्षकांचे प्रस्थ होते. बंगालमध्ये इंग्रजी शिक्षणाचे निमित्ताने हिंदु मुलांवर जसे मिशनरी शिक्षक ख्रिश्चन धर्माचे नि संस्कृतीचे संस्कार घडचिण्याची पराकाष्ठा करीत, तशाच किंवा त्याहूनही अनिर्वाच्य नि आक्षेपार्ह प्रकारांनी हे मुस्लिम मुल्ला मौलवि शाळांतून नि घरगुती शिकवण्यांतून हिंदु मुलांवर मुस्लिम धर्माची छाप पाडून त्यांचे मुस्लिमीकरण करण्यास झटत असत. बंगालमध्ये इंग्रजी सत्तेनंतरच्या पहील्या दुस-या पिढीच्या शिक्षित हिंदु तरूणांचा कल जसा ख्रिश्चन धर्माकडे झुकत असे तसाच पंजाबमधिल हिंदु तरूणांचा कल मुस्लिम धर्माकडे झुकत असे. पंजाबात इंग्रजी शिक्षण पसरत चाललेले पाहून त्या आंग्लशिक्षित हिंदुवर्गावर बंगालप्रमाणेच आपल्या ब्राह्म समाजाची छाप पडेल अशा आशेने ब्राह्मसमाजाने पंजाबमध्येही एक शाखा उघडली होती. पण ब्राह्म समाजाचा प्रचार म्हणजे बहुतेक हिंदु समाजावर निंदेची झोड! मुस्लिमांची किंवा ख्रिश्चनांची धार्मिक वा सामाजिक व्यंगे उघडकीस आणण्याची त्यांची छातीच होत नसे. त्यामुळे ब्राह्म समाजाच्या अशा पक्षपाति नि भेकड हिंदुनिंदेने मुस्लिम व ख्रिश्चनांचेच हात बळकट होत असत. हिंदूंचे धैर्य अधिकच खचत जाई. जिथे हिंदु समाजाची अस्मिताच अशी खंगत चालली होती तिथे कसची राजकीय जागृती नि कसले काय.

अशा घनदाट मानसिक नि आत्मिक अंधःकारात चाचपडत चाललेल्या पंजाबमधिल हिंदु समाजास आकस्मात् 'भिऊ नकोस, मा भीः' असे आश्वासन देणा-या एखाद्या आकाशवाणिसारखा ऐकू आला स्वामी दयानंद सरस्वतींचा संदेश! खरोखर मुस्लिमांच्या नि ख्रिश्चनांच्या कात्रीत सापडलेल्या पंजाबमधील हिंदु समाजास जर कोणत्या महापुरुषाने निदान धार्मिक नि सामाजिक संकटातून मुक्त केले असेल, तर ते स्वामी दयानंदांनीच होय. त्यातही सुदैव असे की, दयानंदांच्या आर्यसमाजाचा प्रथम नि प्रबळ पुरस्कार, अवघ्या हिंदुस्थानात जर कोणि केला असेल, तर तो केला पंजाबातील आंग्लशिक्षित हिंदुवर्गाने. ज्या रोग्याला, जे रामबाण औषध हवे होते, तेच औषध, त्याच रोग्यास वेळेवर मिळाले. पंजाबातील संशयात्म हिंदु समाजाला ब्राह्म समाज मारक ठरला. त्याला जडलेल्या व्याधिवर पुराणोक्त कुपथ्य होते. त्या परिस्थितीत त्याचे तारण करण्यास समर्थ होत एक आर्यसमाज.

कारण, ब्राह्म समाजाच्या भवनाची बांधणी परकीय संस्कृतीच्या पायावर होती. परंतू आर्यसमाजाने मंदीर मुळातच उभारलेले होते स्वकीय संस्कृतीच्या पायावर. त्यामुळे एका बाजूस मुस्लीम प्रचाराच्या आक्रमणाला नि दुस-या बाजूला इंग्रजी शिक्षणाच्या स्वत्वघातक कुसंस्कारांना हाणून पाडण्यास जे सापेक्षतः समर्थ होतील असे पुष्कळ सिद्धान्त नि प्रगामि सुधारणा ह्यांच्यावर आधारलेला स्वामी दयानंदांचा आर्यसमाज हाच त्या परिस्थितीत पंजाबातील हिंदुंचा युगधर्म ठरण्यास पात्र होता. परिणामही तसाच झाला. ज्यांच्या ज्यांच्यावर आर्यसमाजाचा प्रभाव पडे ते ते हिंदू, केवळ स्वधर्माचेच नव्हते, तर स्वराष्ट्राचेही कट्टर उपासक बनत. समूहतः बोलायचे म्हटले तर पंजाबातील आंग्लशिक्षित हिंदु वर्ग आर्यसमाजाच्या प्रभावाखाली आला. त्यात नवचैतन्य सळसळू लागले. त्यातील अनेक प्रमुख लोकांनी

स्वधर्मप्रचारार्थ संन्यासी होऊन समाजसेवेस वाहून घेतले. मोठ्ठ्या शिक्षणसंस्था काढल्या. आर्य समाजाच्या अशा सावेश प्रचारात तो बुद्धिप्रधान वर्ग गुंतून नि गुंगून गेला.पण सा-या हिंदुसमाजधुरीणांचे लक्ष या धार्मिक आंदोलनातच पूर्णपणे गुरफटून गेल्यामुळे, पंजाबात प्रचलित राजकारणाच्या जागृतीकडे या प्रमुख वर्गाकडून तितक्याच पूर्णपणे दुर्लक्ष कले गेले. आर्य समाजही धार्मिक नि सांस्कृतिक संस्था होती हे खरे; परंतू स्वामी दयानंदांच्या 'सत्यार्थ प्रकाशात' राजकारण हेही धर्मकर्तव्यच आहे. इतकेच नव्हे तर स्वराज्यकारण हेच 'आर्यांचे' खरे राजकारण होय, असे स्पष्टपणे त्या ग्रंथाच्या एका स्वतंत्र समुल्लासात आज्ञापिले आहे. म्हणूनच आर्यसमाजावर इंग्रजी राज्यकर्त्यांचा डोळा आधिपासून होता. परंतु त्या कारणामुळे इंग्रज सरकारच्या रोषापासून आपल्या संस्थेस कोणताही उपसर्ग पोचू नये, तसे निमित्तसुद्धा इंग्रजी शासकांस मिळू नये यास्तव आर्यसमाजाच्या धुरीणांनी प्रथमपासून नि प्रकटपणे तसे बंधन आपले आपणावरच लादून घेतले होते की, आर्य समाज ही केवळ धार्मिक नि सांस्कृतिक संस्था असल्याने राजकारणाशी तिचा काहीएक संबंध नाही! आर्यसमाजाच्या धुरीणांपासून सभासदांपर्यंत कोणीही प्रचलित राजकारणात इंग्रजी राज्याच्या डोळ्यावर येईल असा म्हणजे जवळ जवळ कसलाही भाग घेता कामा नये अशी शिस्त तो समाज आपली आपणच पाळीत असे.

सन १८६० ते १८८४ पर्यंत राजकीय पर्यंत राजकीय दृष्टीकोनातून पाहता पंजाबातील परिस्थिती, साधारणतः अशी सांगता येईल की, तेथील शीख समाज ब्रिटिशनिष्ठेचे नि ब्रिटिश सैन्याच्या भरतीचे राखीव क्षेत्र बनलेला; मुसलमान समाज संधी सापडेल तिथे हिंदूंना नांगी मारणारा पण बलवत्तर ब्रिटिश सरकारपूढे मात्र, नांगी टाकणारा! प्रबुद्ध हिंदु समाज धार्मिक, शैक्षणिक नि सामाजिक आंदोलनात व्यग्र झालेला; पण प्रचलित राजकारणातून मात्र प्रतिज्ञपूर्वक, अलिप्त राहणारा असा होता. परिणामतः सन १८८४ पर्यंत, बंगालमध्ये सुरेंद्रनाथ प्रेरणेने राजकारणाची प्रगती निदान सुराज्या च्या सुधारणा मागण्याच्या टप्यापर्यंत तरी जशी हीरीरीने गेलेली होती तितकी सुद्धा राजकीय जागृती पंजाबमध्ये तोपर्यंत झालेली नव्हती. राजकीय चळवळ अशी तर जन्मलेलीच नव्हती.

त्यास अपवाद काय तो एकच! आणि तोही 'दस सोनारकी और एक लोहारकी' या न्यायाने या साऱ्या राजकीय औदासीन्याचा वचपा घणाच्या एका घावासरशी काढणाऱ्या गुरु रामसिंग कूकांच्या सन १८७० ते ७४ च्या मध्यांतरील सशस्त्र क्रांतिकारक उठावणीचा! विषयाला अधिक जुळेल म्हणून त्याची रूपरेखा पूढे देऊ. इथे इतकेच सांगणे पुरे की, मध्यंतरीच्या अंधकारात एखादीच विज कडाडून गेली तरी पूढे पुन्हा अंधकार जसाचा तसाच उरतो तशी ही सशस्त्र क्रांतीची आग क्षणात लागली नि क्षणात विझली पण पंजाब राजकीय अंधकारात तसाच घोरत राहिला.

पंजाबातील त्या काळाच्या राजकीय नि सामाजिक परिस्थितीची वरील रूपरेखा, यथावत् आहे की नाही ते पडताळता यावे म्हणून ज्यांना पंजाबचे अर्वाचीन राजकारणाचे आद्यगुरु म्हणून यथार्थपणे सन्मानिले जाते त्या लाला लजपतरायांच्या आत्मवृत्तातील काही उतारे खाली देत आहे.

लजपतरायजी लिहितात की, त्यांचे पिताजी ज्या शाळेत लहाणपणी शिक्षण घेत होते, “त्या शाळेतील मुख्याध्यापक मौलवी हा कट्टर मुसलमान होता. सर्व (हिंदु) मुलांवर त्याचा प्रभाव पडे. इतका की त्या हिंदु मुलांपैकी बहूतेक पुढे बाटून मुसलमान झाले. ज्यांनी उघडपणे आपला धर्म सोडला नाही त्यांचाही स्वधर्मावरील विश्वास उडाल्याने ते मनातुन तरी मुसलमान झालेले होते. माझे (लजपतरायांचे) वडील ह्या दुसऱ्या वर्गात मोडत. ते प्रत्यही नियमाने निमाज पढत, ‘रोजा’ हा मुस्लिम उपास पाळीत. ते हिंदुधर्म नि आर्यसमाज याचे कट्टर शत्रु होते, वृत्तपत्रांतून त्याविरुद्ध कडक लेख लिहित असत. त्यांची पत्नी (लजपतरायांची आई) ही एक स्वधर्मपारायण शीख कुटुंबातील होती. त्या माझ्या आईला माझे वडील काही बिघडले की, “असेच वाग, तसेच वाग, नाहितर मी उघड उघड मुसलमान होतो!” म्हणून धाक दाखवीत. लहाणपणी मलासुद्धा माझ्या वडीलांनी थोडेफार कुराण शिकविले. त्यांचे पाहून मीही निमाज पढे, मुस्लीमांचे रोजांचे उपवासही पाळी पुढे शाळेत मलाही अरबी-फारशी भाषांचे नि मुसलमान धर्माचे शिक्षण मिळत गेले. तसतसे हिंदु नि शिख हे दोन्ही धर्म अंधविश्वासाने नि मुख्य गप्पाष्टकांनी ओतप्रोत भरलेले आहेत असे मला वाटू लागले.

पुढे सन १८८२ व्या वर्षापासून पंडीत गुरुदत्त यांचा माझा स्नेह जमु लागला. ह्या स्नेहामुळेच माझ्या धर्मविषयक विचारांना मोठी चालना मिळून त्यांना राजकीय स्वरूप प्राप्त झाले. जो जो ही भावना बळावत चालली तो तो ती मला इस्लाम धर्माच्या संस्कारापासून दुर दुर नेऊ लागली.

पुढे लजपतरायांचा पंडीत गुरुदत्तांप्रमाणे, लाला हंसराज, लाला साईदास प्रभृति आर्य समाजातील मोठमोठ्या त्यागी, विद्वान, संस्कृततज्ञ नि स्वधर्मनिष्ठ पुढाऱ्यांची परिचय झाल्यामुळे त्यांच्या मनावर बालपणापासून साचलेले परधर्मीय पाखंडाचे कश्मल घासून घासून नाहीसे होत चालले. आर्य समाजी वाङ्मयाचा अभ्यासाने त्यांना प्राचिन भारतीय इतिहास आणि वैदिक धर्मातील मूलतत्त्वे यांचे सत्यज्ञान झाले. मुस्लिम नि ख्रिश्चन उपदेशकांची थोटांडे किती गह्यर् असतात याची उमज पडली. त्यांचा राष्ट्रिय स्वाभिमान जागृत झाला. एखाद्या जिवावरच्या संकटातून सुटून पुर्नजन्म व्हावा तसा लजपतरायांना आनंद वाटू लागला. त्या आनंदाचे भरात लजपतरायजी लिहितात, “मी पुन्हा हिंदु झालो!! वाचकहो, ज्यांचे बालपण मुसलमान वातावरणात, तारुण्याच्या आरंभी जो ब्राह्म समाजात शिरला, तोच मी पुढे गुरुदत्त नि लाला हंसराज यांच्या सहवासाने प्राचिन आर्य संस्कृतीचा नि धर्माचा भक्त बनलो! मी पुन्हा हिंदु झालो!”.

“पुढे राष्ट्राच्या एकीकरणार्थ सर्व भारतात नागरी लिपी नि हिंदी भाषा यांचा प्रचार होणे अवश्य आहे असे जेव्हा मला (लजपतरायांना) समजून आले तेव्हा अंबाला येथे जाउन मी उर्दुच्या विरुद्ध व्याख्यान दिले. (पंजाबात त्यावेळी दुय्यम सरकारी कारभार, व्यवहार, वृत्तपत्रादी मुद्रण उर्दुत चाले. संस्कृतचे ज्ञान नि नागरी लिपी ही हिंदु शिक्षित वर्गातुनही लुप्त झाली होती. जुना पंडीत वर्ग तर जवळ जवळ नामशेष झाला होता.) हिंदी भाषेचा नि नागरीचा प्रचार झाला पाहीजे असे मी अनुग्रहाने

व्याख्यानांतून प्रतिपादीले. पण, त्यावेळी मला स्वतःला हिंदी नागरीची मुळाक्षरे सुद्धा येत नव्हती! यावर टीका झाली. म्हणून परत येताच मी ती मूळाक्षरे शिकू लागलो. नि हिंदीवर सर्व लक्ष केंद्रीत व्हावे म्हणून अरबी फारशी वाचन आमूलात बंद केले. पंडीत गुरुदत्तांच्या उत्तेजनाने संस्कृत शिकण्यास प्रारंभिले. पण ते तितकेसे जमले नाही.”

पंडित गुरुदत्तांप्रमाणेच लाला साईदास हेही वैदिक धर्माचे नि संस्कृतीचे कट्टर प्रचारक होते. लजपतराय लिहितात, ”लॉर्ड रिपनच्या सार्वजनिक सत्कारप्रसंगी बनारसच्या पंडितांनी लॉर्ड रिपनची गाडी स्वतः ओढली हे ऐकून लाला साईदासांना फार दुःख झाले. पंडितांच्या या कृत्याने हिंदुधर्माला काळिमा लागला असे ते म्हणाले.”

लालाजी पुढे लिहितात, “एकंदर परिस्थिती अशी असली तरी त्यावेळेचे माझे राजकीय विचार फारसे प्रगत नव्हते. आर्य समाजाचा प्रचारक म्हणून मी जी व्याख्याने त्यावेळेस दिली त्यात मी ब्रिटिश सरकारची स्तुति करीत असे. मुसलमानांच्या अत्याचारापासून इंग्रजांनीच आमची सुटका केली असे मला वाटे सर्वसाधारण जनतेचे मतही तसेच होते. सन १८८३ ते १८८५ च्या मध्यंतरी या माझ्या राजकीय विचारात म्हणण्यासारखा पालट झाला नाही, नि पालट होण्यासारखी संधीही आली नाही.”

बंगालमधील इंग्लिश राजवटीच्या काळातील राजकीय चळवळीचे जनक जसे सुरेंद्रनाथ बानर्जी तसेच पंजाबातील अर्वाचीन राजकीय अंदोलनाचे आद्यगुरू लाला लजपतराय. त्यांनी त्यांच्या आत्मवृत्तांतात वर जे प्रामाणिकपणे नि प्रांजलपणे सांगितले आहे त्यावरून सन १८८४ पर्यंत म्हणजे १८७४ ते पंडीत रामसिंग कूकांच्या शिष्यांनी इंग्रजांविरुद्ध केलेली सशस्त्र उठावणी झाल्यानंतरही, स्वतः लजपतरायजींना इंग्रजांचे राज्य आहे तेच बरे आहे असे जर वाटे तर पंजाबातील सर्वसाधारण जनतेचे आणि त्यातही आंग्ल शिक्षितांचे मतही तसेच होते, ह्यात आश्चर्य ते काय!

संस्थाने

सत्तावनच्या क्रांतियुद्धाचा उपशम करण्यासाठी ज्या काही प्रकरणांत इंग्रजांना हार खावी लागली त्यामध्ये पहीली मुख्य गोष्ट ही होती की इंग्रज सरकार हस्ते वा परहस्ते हिंदी लोकांच्या धर्मात ढवळाढवळ करणार नाही असे इंग्रजी सरकारने मान्य केले. पूर्वी जसे मिशनऱ्यांच्या प्रचाराला इंग्रजी अधिकारी उघडपणे प्रोत्साहन नि सुविधा देत किंवा स्वतःच मिशनचे काम करीत तसे प्रकार पुढे बहूतांशी होईनासे झाले. दुसरी गोष्ट ही की डलहौसीने दत्तकादिक निमित्ताने संस्थाने बुडविण्याचा जो धुमधडाका चालविला होता तो बंद करून संस्थानांचा दत्तकांचा अधिकार इंग्रजी शासनाने स्पष्टपणे मान्य केला आणि संस्थानांच्या अस्तित्वास धक्का लावला जाणार नाही अशी हमी दिली. त्याप्रमाणे काही विशेष आक्षेपार्ह प्रकरणे सोडली तर इंग्रजी शासनाने संस्थानांचे अस्तित्त्वच नामशेषण्याचे धाडस पुन्हा केले

नाही. सत्तावनच्या युद्धात जे सहस्त्रावधी लोक इंग्रजांशी लढत लढत रणांगणात पडले, त्यांच्या प्राणदानानेच उरलेल्या संस्थांनाचे प्राण वाचले. त्यांना जीवनाचा नवा अधिपट (सनद) मिळाला. तथापि, जिवावरच्या टळलेल्या संकटाची त्या संस्थांनांनी इतकी हाय खाल्ली होती की, ब्रिटीशसत्ता पहील्याहूनही इतकी प्रबळ नि बद्धमूल झाली होती आणि तिने संस्थांनांच्या हालचालींना इतके पायबंद घातलेले होते की त्या राजामहाराजांना सार्वदेशिक राजकीय विषयात ब्र सुद्धा काढण्याची छाती होऊ नये. इतकेच नव्हे तर आपआपल्या संस्थानातील जनतेत राजकीय प्रवृत्तीचा बादरायण संबंधही जिला जोडला जाण्याचा संभव आहे अशी संस्था किंवा असा शब्दही काढला जाऊ नये ह्याविषयी बहुतेक राजेमहाराजे स्वतः कडक देखरेख ठेवीत. ब्रिटिश साम्राज्याचा गौरवाची नि आपल्या त्याच्याशी असलेल्या निस्मीम राजनिष्ठेची भव्य निदर्शने करण्याची एकही संधी ते संस्थानिक आणि अर्थातच तेथील जनता वाया जाऊ देत नसत. अगदी तुरळक अपवाद सोडले असता संस्थानातून ब्रिटिशविराधी अशा राजकीय चळवळीला तर काय मोड फुटलेला नव्हता हे सांगणेच नको.

प्रकरण पाचवे

राजकीय परिस्थितीची प्रांतवार पाहणी (३)

(सन १८६० ते सन १८८४)

उरता उरता महाराष्ट्र

हिंदुस्थानातील प्रमुख प्रांतांपैकी बहुतेकामधील तत्कालीन राजकीय परिस्थितीची या ग्रंथास आवश्यक तितकी पाहणी केल्यानंतर आता शेवटी महाराष्ट्रातील तत्कालीन राजकीय परिस्थिती थोडक्यात अंकित करू. ती पाहणी एवढ्याचसाठी शेवटी ठेवली की इतर बहुतेक प्रांतांत न आढळणारी जी काही राजकीय वैशिष्ट्ये त्यात आढळून येतात त्यांचा या कथानकाच्या पुढच्या भागाशी सरळ संबंध येतो.

बंगाल, मद्रास इत्यादी अनेक प्रांतांमध्ये इंग्रजी राजसत्ता स्थापन होण्यापूर्वी कित्येक शतके मुस्लिमांची मोगलाई थैमान घालीत होती त्यामुळे, त्यातल्या त्यात ती धर्मच्छलक नि अंदाधुंद मोगलाई जाऊन ही सापेक्षतः व्यवस्थित निर्बंधशील आंगलाई आली हे बरे झाले असे तिकडील सर्व सामान्य जनतेस प्रथम प्रथम कसे वाटते आणि इंग्रजांविरुद्ध असंतोष असा कसा उफाळून नाही हे पूर्वी साधार सांगितलेच आहे. पण महाराष्ट्रातील सामान्य जनतेची मनःस्थिती आंगलाई आली तेव्हापासूनच समूहतः बोलावयाचे म्हणजे अगदी उलटी होती.

नुसता महाराष्ट्रच नव्हे तर बहुतेक हिंदुस्थान जिंकण्यासाठी इंग्रजांना जर कोणत्या बलाढ्य शक्तीशी झुंजावे लागले असेल तर प्रथम नि प्रकृष्टपणे मराठी साम्राज्याशी होय. हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्यासाठी इंग्रजांशी तुंबळ युद्धे केली दोघा हिंदुशक्तीनीच. प्रथम नि प्रदीर्घ काळ हिंदुस्थानभर लढले मराठे आणि अगदी शेवटी केवळ पंजाब पुरते लढले आमचे शूर धर्मबंधु शीख! त्यात अधिक संघटित नि क्षमतर असलेल्या ब्रिटिशांचा विजय झाला. मराठ्यांचा नि शिखांचा पराभव झाला.

त्या दोघांपैकी शिखांना अवघ्या दहावीस वर्षांचे आत त्या पराभवाचा इतका विसर पडला की, त्यांचे पंजाबचे राज्य छिनावून घेणा-या त्या ब्रिटिशांच्या सेवेलाच त्यांनी आपली निष्ठा मनःपूर्वक वाहून टाकली.

परंतु समूहतः पाहता त्या आपल्या पराभवाचे नि ब्रिटिश सत्तेचे शल्य मराठ्यांच्या मनात मात्र सारखे सलत राहिले. महाराष्ट्रातील सर्वसामान्य जनतेलाही 'हा घरात शिरला प्रबळ शत्रु पारखा' ह्याची खंत वाटे. जवळ जवळ आपल्या हातात आलेले अखिल भारताचे प्रभुत्व, जवळ जवळ प्रस्थापित आणलेली हिंदुपदपाशाही या इंग्रजांनी पाहता पाहता हातातून हीसडून नेली ह्याची महाराष्ट्राला मनोमन

चीड येई. त्यांच्या वैभवाची नि पराभवाची तोवर ताजी असणारी आठवण काही केल्या बुजेना. इकडे रामेश्वर ते तिकडे अटकेपर्यंत रणांगणे गाजवीत फिरणारे त्यांचे दळभार त्यांच्या स्वप्नात त्यांना अजून दिसत असत आणि सिंधुनदी चे पाणी पित असलेल्या त्यांच्या सहस्रावधि विजयी घोडयांच्या टापाचे पडसाद अजून त्यांची झोपमोड करीत असत. ब्रिटिशांशी आलेले त्यांचे वैर ते विसरले नव्हते. ते वैर उगविण्यासाठी अठराशे सत्तावनच्या क्रांतियुद्धात नानासाहेब, बाळासाहेब, तात्या टोपे, राणी लक्ष्मी प्रभृति पराक्रमी नेत्यांनी रणांगणांत त्या परकीय ब्रिटिशांच्या रक्ताचा सडा पाडीत जवळ जवळ तीन वर्षे तुंबळ झुंज दिली. त्यातही पराभव झाला. नंतर त्यांना निशस्त्र केले गेले. सैन्यात मज्जाव झाला. सैनिक परंपरा नि सैनिक गुण -हास पावत चालले. दारिद्र्य, दुष्काळ, दुर्दशेच्या चक्रांत ते पिसले जात होते. परराज्याची खंत वाटत होती पण स्वराज्य परत मिळविण्याचा काही मार्ग दिसेना तथापि मराठी स्वराज्याच्या नि साम्राज्याच्या काळात ज्यांनी मोठमोठे पराक्रम केले नि मानसन्मान उपभोगिले त्या राजेमहाराजे संस्थानिक, सरदार, जहागिरदार, वतनदार, शास्त्री पंडित, गडकरी, मानकरी, शिलेदार बारगीर, इत्यादीकांचे पुत्र किंवा फार तर पौत्र गावोगाव जे विखुरलेले होते त्यातील बहुतेकजण ते स्वराज्य ज्या ब्रिटिशांनी छिनावून नेले त्यांच्या विरुद्ध मनामनांतून जळफळत होते. परंतु ते अकर्मण्य, अवश, असंघटीत नि अवाक होते. ब्रिटिशांच्या करड्या शासनामुळे! सारांश महाराष्ट्राचे राज्य पूर्णपणे जिंकले गेले होते. पण महाराष्ट्राचे मन जिंकले गेले नव्हते.

ते पराजितांचे मनही जिंकण्यासाठी इंग्लिशांनी हिंदुस्थानभर इंग्रजी शिक्षणाची नि मिशनरी प्रचाराची जी रामबाण मात्रा उपयोजिली होती तिचा प्रयोग महाराष्ट्रातही चालविला. परंतू मद्रास, बंगाल इत्यादी प्रांतांतून तो इंग्लिशांच्या अपेक्षेप्रमाणे जितका यशस्वी झाला तितका तो महाराष्ट्रात यशस्वी झाला नाही. इतकेच नव्हे तर ह्या महाराष्ट्रीय लोकांच्या प्रकृतिनुसार त्या मात्राने ब्रिटिशनिष्ठा वाढते की ब्रिटिशद्रोह अशी चिंता परिणांवरून दहा-विस वर्षातच इंग्रजी राज्यकर्त्यांना नि कारस्थान्यांना पडली.

महाराष्ट्रात इंग्रजी शिक्षितांचा हा जो नवा वर्ग इंग्रजांनी निर्मिला त्याचे स्थूलमानाने तीन पक्ष पाडता येतील.

पहिला पक्ष म्हणजे, वर बंगालमधल्या ज्या पक्षाचे आम्ही 'ब्रिटिशनिष्ठ पक्ष' म्हणून वर्णन केले आहे त्या प्रकारचा महाराष्ट्रीय इंग्रजी शिक्षितातील ब्रिटिशनिष्ठ पक्ष होय. आपले राज्य गेले हे बरे झाले; ब्रिटिश राज्य म्हणजे हिंदुस्थानचे कल्याणासाठी ईश्वराने आम्हास दिलेले वरदान होय; त्यांची सत्ता नि कृपाछत्र आमच्यावर निदान तीनचार शतके तरी रहावी ह्यातच आमचे कल्याण आहे; आमचे झाडून सारे पूर्वज अडाणी, धर्मभोळे, नि मूर्ख होते; नाना फडणविस आज असता तर तो वेड्यातच काढला जाता; सत्तावनचे बंड ही स्वदेशावर कोसळलेली आपत्ति होती; त्या अधम बंडवाल्यांनी राक्षसी अत्याचारांनी भरलेला हा जो कृतघ्न रालद्रोह केला त्यामुळे आमच्या राजनिष्ठा तोंडांना नित्याची काळोखी फासली, तरीही त्या सा-या महापापांची क्षमा करून इंग्रजांनी जे 'राणीचे घोषणापत्र' प्रसिद्धीले तो आमचा

‘माग्नाचार्टाच’ होय ; इंग्रज न्यायी आहेत, आमचा उद्धार केला की आपण होऊन ते राज्य परत देतील. पण त्यांनी कृपावंत होऊन तसे करण्याची घाई मात्र करू नये! इत्यादी सुत्रे ह्या ‘Providential Dispensation’ च्या पक्षाच्या पाटयांवर पुजलेली होती. त्यांचा उपदेश उजळ माथ्याने ते एकसारखा करीत असत.

उदाहरणार्थ, ह्या पक्षातील एक धुरंधर रावसाहेब मंडलीक सत्तावनच्या क्रांतियुद्धासंबंधी म्हणतात, “हा जो गतिभ्रमापासून स्फोट झाला आहे, ते एक आमच्या राष्ट्रावर अरिष्टच आलेले आहे. कंपनीच्या राज्यात सुधारणा करण्याची व ज्याला पाहीजे असेल त्याला न्याय मिळेल असे करण्याची इच्छा आहे. पण आता ह्या ‘शिपायांच्या बंडामुळे’ आमची किती पिछेहाट होईल ते कळत नाही”, दुसरे त्या काळचे विद्वान- विनायक कोंडदेव ओक ह्यांनी तर ह्या सत्तावनच्या ‘शिपायांच्या बंडाविषयी’ लिहिताना ‘भंड, गुंड, पुंड प्रभृति’ जो अनुप्रासयुक्त शिवराळपणा केला आहे तो विचारूच नये. रावबहादूर गोपाळराव हरी देशमुख अगदी गणित करून लिहितात की, “इंग्रज लोकांतील अगदी साधारण मनुष्य असला तरी हिंदुलोकापेक्षा तो सहस्र गुणांनी श्रेष्ठ आहे...”(मुसलमानांपेक्षा तो किती गुणांनी श्रेष्ठ आहे ते सांगण्याची मात्र रावबहादुरांना छाती झाली नाही!)... “आणि सांप्रत इंग्रजलोक हिंदुलोकापेक्षा शंभरपट शहाणे झाले आहेत आणि ते शहाणपण हिंदुलोकास प्राप्त व्हावे एतदर्थ ईश्वराने हा मुलूख त्याचे ताब्यात दिला आहे.”(शतंपत्री). ह्या पक्षांत काही मोठमोठे विद्वान, काही प्रामाणिक देशभक्त नि बाकी पोटभरू नि संधीसाधु डॉक्टर, बॅरिस्टर, आयसीएस सरकारी चाकरीसाठी इंग्रजाची हांजी हांजी करणारे पेंढार भरलेले असे, तथापि बंगाल, मद्रास प्रभृति प्रांतांत बहूतेक इंग्रजीशिक्षित जसे याच ‘ब्रिटिशनिष्ठ’ पक्षाचे होते, अपवाद असा तुरळक, तशी स्थिती महाराष्ट्रात झाली नाही, तर ती स्थिती होती त्याच्या उलट. इंग्रजी शिक्षितांतही ब्रिटिशनिष्ठ पक्षाची संख्या मोठी नव्हती. पण ब्रिटिश सरकार जाणून बुजून त्यांनाच, त्यांनी काढलेल्या संस्थानाच, त्यांनी केलेल्या आवेदनांनाच सा-या जनतेचे खरे प्रतिनिधी, लोकमतप्रदर्शक म्हणून मान्यता देई. सार्वजनिक प्रश्नी त्यांच्या शिष्टमंडळाचे म्हणजे ऐकून घेई. देणे घेणे शून्यच, पण ऐकून घेई. सरकार दरबारी त्यांना या बसा म्हणे.

त्यांच्या पक्षात चपखल बसत नसले तरी त्याचे नेतृत्वाची माळ ज्यांच्या गळ्यात पडलेली होती आणि ज्यांनी ती पडू दिली त्या एका थोर पुरूषास मात्र स्वतंत्रपणे उल्लेखिले पाहीजे. त्याचे नाव रावबहादूर महादेव गोविंद रानडे. ही गोष्ट खरी की त्याच्या तोंडी Providential Dispensation हा शब्द वरील अर्थी रूळलेला होता. इंग्रजाचे राज्य आमच्यावर आले हे ईश्वराचे वरदान होय. आपल्या हिताचीच ती गोष्ट झाली, असली वाक्ये त्यांच्या तोंडातून निघत खरीच. ते ब्रिटिशांचे सेवेत उच्चपदी चढलेले अधिकारी होते नि ती चाकरी त्यांना सोडणे इष्ट वाटत नव्हते म्हणून म्हणा किंवा राजद्रोहाच्या किंवा राज्यकर्त्यांच्या तडाख्यात आपण नि आपण पक्ष सापडू नये म्हणून म्हणा पण ही वाक्ये जी त्यांच्या तोंडून निघत ती केवळ तोंडूनच निघत की हृदयातून हे निश्चितपणे आजही सांगता येत नाही. ते काही

असले तरी रावबहादुर रानड्यांनी ऐतिहासिक, अर्थशास्त्रीय, सामाजिक, धार्मिक नि विशेषतः राजकीय अशा राष्ट्रीय जीवनाच्या अंगोपांगात नवजीवन संचारविण्यासाठी आणि नाना लहानमोठ्या संस्था स्थापून, चालवून, विस्कळित समाजाला संघटित क्रियाशीलतेचे वळण लावण्यासाठी इतकी उदंड लोकसेवा केली आहे की महाराष्ट्रालाच नव्हे तर हिंदुस्थानालाही त्यांचे ते उपकार केव्हाही विसरता येणार नाहीत. त्यातही हे ध्यानात ठेवण्यासारखे आहे की ह्या 'ब्रिटिशनिष्ठ' समजल्या जाणा-या, 'रावबहादुर', 'न्यायमूर्ति' म्हणून इंग्रजांनी दिलेल्या पदव्यांना नि अधिकारांना स्वीकारणा-या रानड्यांचा 'सशस्त्र क्रांतिनिष्ठ' फडक्यांशी काही तरी संबंध होता असा बळकट संशय इंग्रजांनाच आला होता! यावरूनही त्यांच्या Providential Dispensation वादी ब्रिटिशनिष्ठेच्या अंतरंगावर मर्मभेदक प्रकाश पडल्यावाचून राहत नाही.

महाराष्ट्रातील इंग्रजी शिक्षितांचा दुसरा पक्ष म्हणजे वरील 'ब्रिटिशनिष्ठ' पक्षापेक्षा संख्येने अधिक, योग्यतेने तुल्यबळ असा निर्भळ स्वदेशनिष्ठांचा. आपले स्वराज्य गेले ही गोष्ट त्यांच्या जिव्हारी झोंबे. इंग्रजी राज्य आले ही देवाची करणी नसून ती आहे सैतानाची! ते वरदान नसुन तो आहे एक भीषण शाप! अशक्य ते शक्य होउन आज तरी स्वराज्य आले, ती परकीय सत्तेची बेडी आपल्या मातृभूमीचे पायातून ताडकन तुटली तर ते मात्र देवाचे वरदान म्हणता येईल, ही ह्या पक्षाची मनोमन असलेली कडवी देशनिष्ठा इंग्रजी शिक्षणाने इंग्रजांच्या कूट अपेक्षेप्रमाणे लोपली नाही तर उलट इंग्रजी इतिहास नि वाङ्मय वाचून अधिकच उफाळली. हिंदुची स्वधर्म-निष्ठा डळमळविण्यासाठी मिशनरी बायबलची पुस्तके फुकट वाटीत. शाळांतून हिंदु मुलांना ती बळाने शिकवीत. पण ह्या पक्षातील लोकांनी तीच बायबले त्यांच्या तोंडावर फेकून मिशनऱ्यांना सळो की पळो केले. हिंदूंच्या पुराणांना कोणी मिशनरी 'भाकडकथा' म्हणाला न म्हणाला की ह्या मंडळींनी त्यांच्या बायबलातील 'सृष्टीच्या उत्पत्तीच्या' पहील्या अध्यायापासून तो थेट 'येशूच्या उत्पत्तीच्या' अक्षतयोनि संभवापर्यंतच्या बायबलातील कथांची तोडीस तोड देत, "तर मग ह्या पण भाकडकथाच नव्हेत काय?" असा उलट प्रश्न विचारून, त्या मिशनऱ्यांचे तोंड बंद केलेच म्हणून समजावे. इंग्रजी न शिकलेल्या पडितांना ते तितके जमत नसे कारण मूळ इंग्रजी बायबल त्यांनी वाचलेले नसे. पण ह्या इंग्रजीशिक्षित मंडळींनी नुसते इंग्रजी बायबलच नव्हे पण स्वतः ख्रिश्चन लोकांतील -फ्रेंच क्रांतिकारकांसारख्यांनी किंवा बुद्धिवादी तत्त्वज्ञान्यांनी बायबलच्या अस्खलनीयतेचे काढलेले वाभाडेही वाचलेले असत! स्वधर्म, स्वदेश, स्वभाषा, स्वसंस्कृति ह्यांचा अभिमान ह्या पक्षाचे हृदयात सदैव रसरसलेला असे. इंग्रजी शिक्षणाने तो विझून जाण्याचे ठाई उलट तेजाळला जाई. त्यांना कालपरत्वे अवश्य त्या सुधारणाही हव्या होत्या. इंग्रजी शिक्षणाने झालेले अनेक लाभही ते नाकारीत नसत. पण आपल्या पूर्वजांविषयी नि प्राचीन इतिहासाविषयी कोणी वाह्यात निंदा केली तर, अरेस कारे म्हणून त्यास ठणकाविण्यास ते जरी सोडीत नसत तथापि आपले राज्य ज्या आपल्यातील न्यूनतेमुळे गेले त्या न्यूनतेकडेही ते दुर्लक्ष करीत नसत. तथापि काही झाले तरी इंग्रजांच्या राजकीय दास्याचे जू आम्ही आमच्या मानेवर आनंदाने आजन्म वागवावे आणि त्यातच आपले कल्याण आहे अशी निष्ठा

बाळगून उलट त्यांचे आभार मानावे असे हे इंग्रज कोणी देवदूत लागून गेले आहेत की काय किंवा आम्ही मेलेल्या आईचे दूध प्यालो आहोत की काय! अशा सडेतोड टीकेची झोड उठवून या 'स्वदेशनिष्ठ' पक्षाने पहील्या 'ब्रिटिशनिष्ठ' पक्षाच्या इंग्रजाळलेल्या उपदेशाची नि आचरणाची भंबेरी उडवून द्यावी. त्यांनी इंग्रजी राज्यापासून होणाऱ्या राष्ट्राच्या सर्वांगीण दुर्दशेच्या, दारिद्र्याच्या, दुष्काळाच्या दुखापती उघड्या करून जनतेस दाखवाव्या नि तिच्यामध्ये इंग्रजांविषयी शक्य तो तिटकारा उत्पन्न करावा. परंतु आपला देश सर्वतोपरी असंघटित नि अशस्त्र झालेला असता इंग्रजांचे राज्य शस्त्रक्रांतीने उखडून टाकण्याचा यत्न करणे किंवा तशी नुसती आकांक्षा बाळगणे हे सुद्धा या पक्षालाही पाप्रकारक किंवा असमर्थनीय नसले तरी मूर्खपणाचे नि आत्मघाताचे वाटे. असलेल्या परिस्थितीत इंग्रजीसरकारविरुद्ध लोकात शक्य तितका असंतोष पसरवावा, त्यापायी बंदिवासादि संकटे आली तरी डरू नये, ठिकठिकाणी सरकारला संघटित विरोध करण्याचे धैर्य नि क्षमता जनतेत उत्पादावी- पण तो विरोध घटनात्मक नि नैर्बधिक Constitutional & Legal कक्षेबाहेर मात्र जाऊ देऊ नये; हिंदुस्थानभर असे प्रचंड आंदोलन चालू ठेवले असता आज ना उद्या मूळचे घटनात्मक Constitutional प्रकृतीचे असणारे जे तिकडचे जातिवंत ब्रिटिश लोकमत ते जागृत होईल, काही अंशी त्यांच्या स्वतःच्याच हितासाठी नि काही अंशी त्यांच्या जातभाईकडून हिंदुस्थानभर होत असलेल्या अन्यायाची खंत वाटून ब्रिटिश सरकार हिंदुस्थानच्या मागण्या पुरवू लागेल, राणीच्या घोषणेतील प्रतिज्ञेप्रमाणे हिंदुस्थानी प्रजाजनांना ब्रिटिश नागरिकांप्रमाणेच समानतेने वागवू लागेल; इतके साधले की मग पुढचे पुढे. असा होता ह्या दुसऱ्या देशनिष्ठ पक्षाचा कार्यक्रम, धोरण नि अंधुक आशावाद. मनात काहीही घोळत असले तरी हा 'स्वदेशनिष्ठ' पक्षसुद्धा 'स्वराज्य' म्हणजे इंग्रजांचे राज्य नष्ट करून स्थापले जाणारे आपले स्वतःचे राज्य या अर्थाचे स्वराज्य हा शब्द आपल्या जनिक आंदोलनात उच्चारित नसे. कारण तसे करणे इंग्रजी दंडविधाना (Criminal Law) च्या कक्षेत त्या काळी तरी सहजच ढकलले जाते. नैर्बधिक मर्यादेत आपली सारी राजकीय चळवळ बसावी म्हणून ह्या पक्षाचे पुढारी पुनःपुन्हा हडसून खडसून सांगत की, "बादशहाचे आम्ही इंग्रजांइतकेच राजनिष्ठ प्रजाजन आहोत. वाद काय तो बादशहांनी नेमलेल्या मंत्र्यांशी, अधिकाऱ्यांशी नि सेवकांशी आहे, राजाशी नाही."

महाराष्ट्रातील इंग्रजी शिक्षितांतही त्याकाळी निघालेला तिसरा पक्ष म्हणजे ह्या 'आमच्या राजाचे' त्या ब्रिटिशनिष्ठ पक्षाने किंवा ह्या स्वदेशनिष्ठ पक्षानेसुद्धा नाव काढताच 'राजा? ब्रिटिशांचा राजा तो आमचा राजा? घरात शिरला चोर त्यासी मानितसा राजा?' असे उसळून हटकणारा, 'क्रांतिनिष्ठ, सशस्त्र क्रांतिनिष्ठ पक्ष' होय! ह्या पक्षाचे उघड ठावठिकाण कुठेच सापडणारे नसे. पण जिथे त्यांचे अस्तित्व नाही असे ठावठिकाणही नसे. ज्या सशस्त्र क्रांतिकारक प्रवृत्तीला मारून टाकण्यासाठी म्हणून इंग्रज सत्तेने इंग्रजी शाळा, प्रशाळा, महाशाळा (Schools, High Schools, Colleges) काढल्या, त्यामध्ये ह्या पक्षाचे छुपे क्रांतिकारक असत. प्रत्यक्ष इंग्रजी शासनाची चाकरी करणाऱ्यांतही त्यांचे अनुयायी गुप्तपणे निवसत. इंग्रजांनीच केलेल्या निर्बंधांचे (कायद्यांचे) कक्षेत राहून, त्या परक्यांनी त्यांच्या रक्षणाकरिताच केलेल्या विधिविधानांची मर्यादा न ओलांडता आम्ही राजकीय चळवळी करू आणि

ब्रिटिशांना नरम आणू अशी आशा धरणे म्हणजे आजीबाईंच्या गोष्टीतल्या राक्षसाचे मरण ज्या वस्तूत असे ती वस्तू तेवढी सुरक्षित सोडून त्या राक्षसाला मारण्याची आशा धरण्यासारखे मूर्खपणाचे आहे असे त्यांना वाटे. ब्रिटिशनिष्ठता उत्पन्न करण्याकरता जे इंग्रजी शिक्षण ब्रिटिशांनी हिंदुस्थानांत चालू केले आणि वर केलेल्या निरनिराळ्या प्रांतांच्या पाहणीवरून ज्या इंग्रजी शिक्षणाचा प्रयोग तसा ब्रिटिशनिष्ठ वर्ग उत्पन्न करण्यात बंगाल, मद्रास प्रभृति प्रांतांत यशस्वी झाला, त्याच इंग्रजी शिक्षणामुळे महाराष्ट्रातील ह्या 'क्रांतिनिष्ठ' पक्षावर मात्र उलट परिणाम झाला. त्याच्यात इंग्रजी विद्येने ब्रिटिशनिष्ठा न रुजता ब्रिटिशद्वेष रुजला, हिंदुस्थानची दुर्दशा करणाऱ्या ब्रिटिशांच्या कारवाया त्यांना ब्रिटिशांच्याच ग्रंथांतून अधिक विस्तारशः कळल्या. युरोप-अमेरिकेतील देशस्वातंत्र्याच्या युद्धकथा वाचता आल्या. त्यांची दृष्टि विशाल, त्यांचे ध्येय व्यापक, त्यांचे ज्ञान अद्यावत् झाले. इंग्रजी शिक्षणाने होणारे लाभ तेवढे पदरात पाडून घेऊन ते शिक्षण हिंदुस्थानात चालू करण्यात इंग्रजांचा जो कूट हेतू होता तो तेवढा त्यांनी हाणून पाडला. इंग्रजांचा डाव इंग्रजांवरच उलटविला.

तथापि हे ध्यानात ठेवले पाहिजे की ह्या पक्षाची ही सशस्त्र क्रांतिनिष्ठा केवळ इंग्रजी शिक्षणाचे अपत्य नव्हती. इंग्रजी शिक्षण तिला उपोद्बलक झाले इतकेच काय ते. तिच स्फूर्तिदैवत होते श्रीकृष्ण, श्री शिवाजी-महाराज नि त्यांची भवानी तलवार. मुस्लिम पाच्छाहीला पालथी घालून हिंदुपदपातशाहीला उभारणारा मराठ्यांचा इतिहास होता तिचा पंचम वेद. त्या काळी अगदी ताज्या असणाऱ्या सत्तावनच्या क्रांतियुद्धातील नानासाहेब, तात्या टोपे, झांशीची राणी प्रभृतींच्या वीरकथा तेव्हा उघडपणे संकीर्तिल्या जाणे जरी इंग्रजांच्या कडक कटाक्षामुळे अशक्य होते तथापि त्या त्यांच्या कानाकानांतून नि मनामनांतून कुजबुजल्या जात, त्यांची अंतःकरणे पेटवीत जात. ते क्रांतियुद्ध महाराष्ट्रातही वाढविले जाण्याची गुप्तसिद्धता सन सत्तावनमध्येच चालली होती; विलंब काय तो सेनापति तात्या टोप्यांच्या संघटित सैन्याने महाराष्ट्रात घुसण्याचा होता. ह्या कारणामुळे तर सेनापति टोपे जेव्हा महत्प्रयासाने ससैन्य नर्मदा उतरले तेव्हा इंग्रजांची एकच तारांबळ उडाली. पण निजामच्या देशद्रोही विश्वासघाताने सेनापति तात्या टोप्यांना पुढे येणे अशक्य होऊन पुन्हा नर्मदा ओलांडून परत फिरावे लागले. त्यामुळे महाराष्ट्रातील त्यांचे अनेक साथीदार उघडे पडले, त्र्यंबकेश्वरचे गडकरी (किल्लेदार) जे जोगळेकर त्यांना नि तशा मोठमोठ्या प्रस्थांना फाशी देण्यात आले. तथापि या अरिष्टांतूनही बचावलेले अनेक महाराष्ट्रीय जे त्या क्रांतियुद्धात ब्रह्मावर्ताकडे झुंजले किंवा दक्षिणेत त्या कार्ये झटले ते आता नाना वेषाने नि नाना मिषाने महाराष्ट्रातून भूमिगत होऊन कालक्रमणा करीत होते. तेही ठिकठिकाणी गुप्तरूपाने या नव्या इंग्रजी शिक्षित देशभक्तांतील झुंजार तरुणांना मातृभूमीच्या स्वातंत्र्यार्थ इंग्रजांशी लढण्याचा फिरून प्रयत्न करून पहा असे चेतवीत होतेच.

सशस्त्र क्रांतीने इंग्रजाला हुसकून दिल्यावाचून तो केवळ न्यायबुद्धीने राज्य सोडून जाईल ही गोष्ट त्रिकालीही घडणार नाही हा असे त्यांचा आद्य सिद्धांत. "पण तशी सशस्त्र क्रांति शक्य नाही, तो तुमचा

मूर्खपणा आहे, उगीच आपल्यावर मरण ओढवून का घेता!' असा कोणा ब्रिटिशनिष्ठ वा स्वदेशनिष्ठ पक्षांतील शहाण्याने त्यांना अगदी कळकळीने उपदेश केला तरी ते त्यांचे आभार मानीत पण म्हणत, "मरण? आमच्या मातृभूमीच्या सिंहासनावर ह्या तिच्या शत्रूने चढून बसावे नि आम्ही ते जिवंत राहून पहावे हेच आम्हास मरणाहून असह्य वाटते. शक्य असो नसो, यश येवो वा अपयश, आम्ही आमच्यापुरता तरी त्या देशशत्रूचा सूड उगविणार! अशा सूडापायी जे मरण येईल त्याचेच आम्हांस ह्या पौरुषशून्य जीवनाहून अधिक आकर्षण वाटत आहे. कारण यशस्वी राज्यक्रांतीचा वणवा जेव्हा केव्हा भडकतो तेव्हा तो अशाच प्रतिशोध घेणाऱ्या हौतात्म्याच्या जळत्या चितेतील आगीनेच भडकतो. आम्ही आमचे कर्तव्य करणार मग इतर कोणी मागे येवो वा न येवो!"

इंग्रजांच्या छावणीत

(सन १८६० ते सन १८८४)

सत्तावनच्या क्रांतियुद्धानंतर हिंदुस्थानी जनतेतील राजकीय मनःस्थितीची नि चळवळीची येथवर आपण प्रांतवार उडती पहाणी केली. आता त्याच काळात हिंदुस्थानावर स्वामित्त्व गाजविणाऱ्या इंग्रजी सत्ता-धिकाऱ्यांच्या नि कारस्थान्यांच्या छावणीत कोणते विचारप्रवाह वाहत होते याचाही थोडासा कानोसा घेऊ.

त्या इंग्रजी राज्यकर्त्यांमध्ये दोन गट पडले होते. पहिला नि बहुसंख्य पक्ष निर्भळ सोटेशाहीचा पुरस्कर्ता असे. सत्तावनच्या क्रांतियुद्धात इंग्रजांनी संपादिलेल्या बलवत्तर विजयाची ह्या पहील्या गटावर अशी काही धुंदी चढलेली होती की त्यांना हिंदी जनता म्हणजे कःपदार्थ वाटत असे. ते गर्जतः “आम्ही हिंदुस्थानचे राज्य जिंकले आहे आमच्या खड्गाच्या बलावर आणि ते रक्षिणारही आहोत आमच्या खड्गाच्या बलावर! आम्ही राज्यकर्ते आहोत आणि हिंदुस्थान आहे आमचा पददलित दास. हिंदी लोकांच्या मनांत आम्हा विजेत्या इंग्रजांविषयी प्रेम वसो वा द्वेष; त्या दुबळ्यांच्या दळात आमच्या विरुद्ध चोरून मारून काही चळवळ चालो वा वळवळ; कोण बाळगतो त्याची क्षिति. आम्ही म्हणू ते धोरण नि बांधू ते तोरण. त्या विरुद्ध ह्या जितांनी हूं का चूं करिता कामा नये. नाहितर किडामुंगीसारखे चिरडून टाकू या आमच्या पोलादी टाचेखाली. ब्रिटिशांचे हिंदुस्थानावरील राज्य टिकवायचे असेल तर आमचा राज्यकारभार असा करडा हवा. खड्गाच्या पोलादाचे पाणी दिलेला!”

“खड्गाने राज्ये जिंकता येतात हे जरी बहुधा खरे असले तथापि खड्गाचे धारेवर ती सतत पेलता येत नाहित,” इंग्रजी राज्यकर्त्यांतील तो दुसरा गट, अल्पसंख्य पण अनुभवी आणि राज्यकारभारात वर्षानुवर्षे मुरलेला कूटनीतिज्ञांचा गट, त्या पहील्या सोटेशाही गटाची समजूत पाडण्यासाठी उत्तरत असे: “पराजितांनी ब्रिटिशद्वेषी चळवळ करताच त्यांना चिरडून टाकणारी दंडशक्ति तर ब्रिटिश मनगटांत हवीच हवी. परंतु विजेत्यांनी आपल्यावर राज्य करावे असे पराजितांनाच जीमुळे वाटेल अशी भुरळ त्यांना पाडून त्यांच्या राज्याप्रमाणेच शक्यतो त्यांचे मनही जिंकण्याची कारवाई करणे हा हिंदुस्थानसारख्या अफाट देशावर ब्रिटिशांची सत्ता चिरकाल टिकविण्याचा अधिक सोपा नि अधिक स्वस्त उपाय आहे. लार्ड डलहौसीने तुम्ही म्हणता तशी जी निर्भळ सोटेशाही चालविली तिच्यामुळेच, त्या पूर्वी मराठ्यांशी वा शिखांशी लढतांना जितके ब्रिटिश रक्त शंभर वर्षांत सांडले नाही तितक्या ब्रिटिश रक्ताचा सडा अवघ्या दोन वर्षांच्या आत पाडणारे सत्तावनच्या क्रांतियुद्धाचे संकट ब्रिटनवर गुदरले! ते इतक्या लवकर विसरू नका!”

या दुसऱ्या गटातील इंग्रजी कारस्थान्यांच्या धोरणास धरून सत्तावनचे क्रांतियुद्ध संपल्यानंतर हिंदी लोकांचे 'मन जिंकण्या'साठी इंग्रजी राज्यकर्त्यांनी इंग्रजी शिक्षणादिक काय काय उपाय योजले त्याची चर्चा मागच्या पकरणांतून केलेलीच आहे. त्या उपायांचे काही परिणाम त्यांच्या मनाप्रमाणे घडून ब्रिटिशांचे राज्याशी मनःपूर्वक सहकार्य करणारा ब्रिटिशनिष्ठ हिंदीपक्ष सर्व प्रांतांतून विखुरलेला होता नि सामान्य जनतेतही क्रांतिशील चेतना मृतप्राय होऊन जिकडे तिकडे शांतता पसरलेली दिसत होती, हे पाहून या इंग्रजी कारस्थान्यांना किंचित् हायसे वाटत होते. त्यांच्या धोरणाला आलेले हे यश पाहून, ब्रिटनमधील जनतेत आणि राज्यसत्ताधिकाऱ्यांत या पक्षाचे महत्त्व वाढले होते. तथापि या पक्षाला हिंदुस्थानाविषयी निश्चितता अशी मुळीच वाटत नसे. वरवरच्या शांततेवर त्यांचा विश्वास नव्हता. कुठे खुद्द झाले की चिंतेने हा पक्ष कान टवकारून पाही आणि म्हणे, "सत्तावनच्या अवघ्या एक वर्ष आधी वरवरच्या थरांतून अशीच शांतता नांदत नव्हती का? आपण सगळेजण सबठीक, All Well, म्हणून पहाऱ्या-पहाऱ्यावरून प्रतिवृत्त धाडीत नव्हतो का?" या पक्षात सत्तावनच्या आगीत होरपळलेले मोठमोठे सैनिक नि नागर (Military & Civil) इंग्रजी अधिकारी असत. हळूहळू ह्या पक्षाचे प्रमुखत्व ज्या श्रीयुत ए. ओ. ह्यूम ह्या मोठ्या इंग्रजी अधिकाऱ्याकडे पुढे जाणारे होते त्यांचीच एक कथा उदाहरणार्थ देऊ.

ह्यूमसाहेबांची कळकथा

जेव्हा सन सत्तावनच्या मे १० दिनांकाला मिरत येथे क्रांतिकारक सैन्याने ब्रिटिशांची सत्ता झुगारून दिली, तेथील ब्रिटिशांची कापाकापी केली, एका आठवड्याचे आत दिल्लीवर चाल करून, तेथील हिंदी सैन्याचे साहाय्याने तेथील ब्रिटिश अधिकाऱ्यांना ठार मारून आणि दिल्ली जिंकून हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्याची उघड उघड घोषणा केली तेव्हा पूर्वसंकेतानुसार नगरामागून नगरांतून क्रांतिकारक उठावण्या होत चालल्या. त्यावेळी श्रीयुत ह्यूमसाहेब हे इटावा येथे मॅजिस्ट्रेट नि कलेक्टर होते. त्यांनी वरील भयंकर बातम्या ऐकताच त्यांना जे अगदी विश्वासू नि राजनिष्ठ म्हणून वाटत होते त्या हिंदी सैनिकांना निवडून एक संरक्षक पथक उभारले आणि असिस्टंट मॅजिस्ट्रेट मि. डॅनियल यांच्या हाताखाली त्या पथकाला देऊन इटावा नगराचे सारे मार्ग रोखून धरले. तथापि त्यांतूनही वाट चोरून क्रांतिकारकांचे काही सैनिक इटावाच्या एका देवळात येऊन दबा धरून बसले आहेत अशी बातमी ह्यूमसाहेबांना कळली. नेहमीच्या अनुभवावरून ह्यूमसाहेबांना वाटले की नगरातील आपले राजनिष्ठ हिंदी प्रजाजन आपण पुढे होताच आपणामागे साहाय्यास येतील. अशा विश्वासाने थोड्या हिंदी सैनिकांना घेऊन मि. ह्यूम नि डॅनियल त्या देवळावर चालून गेले. पण पाहतात तो काय? आपल्या मागून येण्याचे सोडून ते राजनिष्ठ नागरिकांचे थवे आपल्या आधीच देवळाभोवती जमलेले आहेत, आणि त्या देवळात दबलेल्या क्रांतिकारक सैनिकांचे जयजयकार करताहेत, त्यांना अन्नपाणी पुरविण्याची त्या नागरिकांत अहमहमिका चालली आहे! चिंता नाही, नागरिक विश्वासघातकी ठरले तरी हे आपले ते निवडक राजनिष्ठांचे हिंदी सैनिक पथक तरी आपल्या पाठीशी आहेच की नाही! त्या पथकाला देवळावर तुटून पडण्याची करडी आज्ञा देऊन स्वतः

डॅनियल त्या देवळावर पुढे चालून गेला. पण त्याचे मागे कोण आले? अवघा एक हिंदी सैनिक! इतक्यात देवळातील क्रांतिकारक तुकडीने गोळीबार चालू केला. क्षणार्धात तो हिंदी सैनिक नि स्वतः डॅनियल ठार होऊन पडले. हे दृश्य पाहताच मागे उभे असलेल्या मि. ह्यूमसाहेबांनी त्या आज्ञाभंग करणाऱ्या हिंदी 'राजनिष्ठ' पथकास दटावण्याचा सुद्धा त्रास न घेता मागचे मागे जो धूम पळ काढला तो थेट आपल्या छावणीतील तंबूत सुखरूपपणे पोचेतो! एकदोन दिवसांतच बाजारात खळबळ उडवून देणारी बातमी पसरली की जवळच्या मैनपूर नि अलीगढ नगरांतही क्रांतिकारक उठाव होऊन नागरिकांनी ब्रिटिशांची सत्ता झुगारून दिली आहे. ब्रिटिश लोकांची ससेहोलपट चालू झाली आहे. त्या सरशी इटावा नगरातही क्रांतीचा उघड उघड उठाव झाला. दि. २२ मे ह्या दिवशी ब्रिटिशांनी तेथे ठेवलेले सारे हिंदी सैन्य एका हातात कृपाण नि दुसऱ्या हातात पेटलेले पलिते घेऊन ब्रिटिशांच्या छावणीवर तुटून पडले. त्यांनी सरकारी कोषागार लुटले, बंदिगृहे सताड उघडून दिली आणि इंग्रजी सैनिक, अधिकारी, पाद्री, व्यापारी, बायकामुले झाडून साऱ्या गोऱ्यांना पाडाव करून घेतावणी दिली की जर ते इटावा सोडून आपण होऊन तत्काल निघून गेले नाहीत तर त्यांची सरसकट कापाकापी केली जाईल, ह्या भीषण अंतिमोत्तरास ऐकताच इंग्रजांचा थरकाप उडाला. जो तो बायकामुले घेऊन किंवा सोडून वाट फुटेल तिकडे पळू लागला. पण वाट तरी कशी नि कोणीकडून फुटणार! वाटेवाटेने गावागावांतून गोरा पाहीला की 'मारो फिरंगीको'ची आरोळी उठे! कापाकापी चाले, पळ काढणाऱ्या गोऱ्यातही कठीणतम अवस्था म्हणजे तेथील मॅजिस्ट्रेट नि कलेक्टर ह्यूमची! त्यांना सगळे ओळखणार, इंग्रजी राज्याचा तेथील मुख्य अधिकारी, पारतंत्र्याचे प्रमुख प्रतीक, म्हणून त्याच्यावर सगळ्यांचा दात. त्यातल्या त्यात चारपाच हिंदी सैनिकांना दया आली. साहेबास दूर वाटेला लावून देतो म्हणाले. पण साहेब पडला गोरा आणि गोऱ्या रंगाचे तर दिवस भरलेले. जिवंत रहायचे तर रंग हवा काळा. पण तेवढ्यानेही भागते ना. किती तरी गोरे लोक काळा रंग फासून त्या धुमाकुळीत रानोमाळ पळत असता त्या रंगावर कुठे तरी एखादा फरपाटा जाऊन ते सारे काळेबेरे उघडे पडे आणि 'अरे हा तर गोरा आहे गोरा!' असे ओरडत लोक त्यास घेऊन टाकीत, प्रसंगी मारून टाकीत. त्यासाठी दुहेरी सावधगिरी घ्यावयास पाहीजे होती. शेवटी ह्यूमसाहेबांनी तोंडाला काळा रंग तर फासलाच पण त्यावर हिंदी स्त्रीसारखा वेष केला नि त्यावर नखशिखांत झाकून टाकणारा बुरखा घातला. तेव्हा कुठे त्या हिंदी सैनिकांनी ते धाडसी काम अंगावर घेतले आणि त्या राजमान्य राजेश्री ह्यूम बाईस एटाव्यातील आडवाटांनी गुपचूप बाहेर काढून दूरवर नेऊन सोडून दिले. पुढे जीव मुठीत घेऊन कसेबसे लपत छपत ह्यूमसाहेब इंग्रजी सैन्याच्या एका तुकडीस जाऊन मिळाले.

ह्या स्वतःच्या जीवावर बेतलेल्या संकटाचा धसका ह्यूमसाहेबांच्या मनाने जो एकदा घेतला तो त्यांना शेवटपर्यंत अस्वस्थ करीत राहिला. आणि त्यांच्या राजकारणावरही त्याचा चिरंतन परिणाम घडला. सत्तावनसारखे सशस्त्र क्रांतीचे संकट ब्रिटिशांवर पुन्हा कोसळू नये यास काय उपाय करावा अशी चिंता त्यांना सारखी सतावीत असे. हिंदुस्थानच्या जनतेची शांतता दिखाऊ असते. या अफाट देशातील कोटी कोटी लोकांच्या खालच्या खोल थरांत केव्हा कोठे नि काय निमित्ताने अकस्मात सशस्त्र क्रांतीची ठिणगी

पडेल नि ती कशी नि किती भडकेल याचा काही नेम नाही असे त्यांचे वर दिलेल्या स्वानुभवावरून ठाम मत झाले होते आणि 'सब ठीक है' असे येता जाता म्हणणाऱ्या ब्रिटिश सत्ताधिकाऱ्यांचा अशा ढसराईसाठी ते सारखा निषेध करीत असत.

इतक्यात बोलाफुलाला गाठ पडावी तसे होऊन ज्या प्रांतातील इंग्रजी राज्यकारभाराविषयी 'सब ठीक है' अशी इंग्रजांना सर्वसाधारण निश्चिती वाटू लागली होती त्याच पंजाब प्रांतात हयूमच्या मताच्या इंग्रजांना जी भीति वाटे ती खरी ठरून अगदी शांत दिसणाऱ्या सामान्य जनतेच्या एका कोपऱ्यात सन १८७२ मध्ये अकस्मात एक सशस्त्र क्रांतीची ठिणगी पडली.

पंजाबामधील कूकांची क्रांतिकारक उठावणी

इंग्रजी सत्तेविरुद्ध सत्तावननंतर पहीली महत्त्वाची सशस्त्र क्रांतिकारक उठावणी अशी ही कूकापंथाचीच होय असे आजपर्यंतच्या उपलब्ध इतिहासावरून दिसते. तथापि तिची समग्र माहिती देण्याचे हे स्थल नव्हे. ग्रंथातील संदर्भापुरता तिचा पुढील सारांश तेवढा दिला की पुरे. पंडित रामसिंग कूका हे सन १८२४ मध्ये जन्मले. महाराजा रणजितसिंहाच्या सैन्यात एक सैनिक म्हणून त्यांनी आपल्या तारुण्यात चाकरी केली. त्या स्वधर्मीय साम्राज्यास इंग्रजांनी विध्वंसिल्याने त्यांना इतके दुःख झाले की इंग्रजांच्या सैन्यात इतरांप्रमाणे भरती न होता ते आपल्या भैणी नावाच्या गावात परतून धर्मोपदेश करू लागले. लवकरच एक साधु म्हणून त्यांची ख्याति वाढून त्यांना गुरु मानणाऱ्यांचा एक संप्रदाय बनला. त्यांच्या उपदेशामध्ये गोवधनिषेधाला इतके प्राधान्य दिले असे की, प्रसंगी स्वतःचा प्राण देऊनही खाटिकांच्या हातून गायींचा प्राण वाचविणे हे तुमचे धर्मकर्तव्य होय असे ते शिष्यांना आग्रहाने उपदेशित. त्यांच्या पंथाला नामधारी पंथ असे नाव पडले. असे म्हणतात की पुढे साधु रामदास नावाचे कोणी महाराष्ट्रीय साधु त्यांना भेटले नि त्यांनी गुरु रामसिंगाना असा समादेश (सल्ला) दिला की ते गोवधनिषेधादिक ज्या धर्ममतांना प्रतिपादीत असत ते स्वधर्मकार्य स्वराज्यस्थापनेवाचून शक्य होणारे नाही. तो समादेश मनात बिंबल्यामुळे गुरु रामसिंगांनी आपल्या धार्मिक पंथाला मोठ्या सावधपणाने राजकीय स्वरूप देण्याचा उपक्रम केला. प्रथम त्यांनी इंग्रजी राज्ययंत्राशी नुसता निःशस्त्र असहकार करण्याचा आदेश देऊन इंग्रजी न्यायालये, आगगाड्या नि इंग्रजी शिक्षण देणाऱ्या संस्था यांच्यावर बहिष्कार टाकला. त्यांनी त्यांच्या नामधारी अथवा कूका पंथीयांचा एक स्वतंत्र टपाल विभागही उघडला! या त्यांच्या चळवळीमुळे पंजाबच्या इंग्रजी शासक वर्गाने त्यांच्यावर सन १८६४-६५ मध्ये कडक बंधने घातली. अर्थात उघड चळवळीस पायबंद बसताच यथानियम तिचे गुप्तचळवळीत रूपांतर झाले. गुरु रामसिंगांनी पंजाब प्रांताची बारा मंडले (जिल्हे) कल्पून त्या प्रत्येकावर आपला एकेक गुप्त मंडलाधिप (कलेक्टर) नेमला. सैन्यातूनही धर्माचे आड त्यांनी राजकीय प्रचार चालू केला. इतक्यात सन १८६९ मध्ये त्यांचे काही नामधारी कूके मार्गाने जात असता त्यांची कापण्यासाठी गायी घेऊन जाणाऱ्या मुस्लिम खाटकांशी गाठ पडली. तेव्हा बाचाबाची होऊन त्या मुस्लिम खाटकांना ठार करून नामधारी कूक्यांनी गायी सोडवून नेल्या. इंग्रज अधिकाऱ्यांनी आजूबाजूस धरपकड नि मारहाण चालविली आहे हे पाहून नि आपल्या संपद्रायावरील संकट टाळण्यासाठी गुरु रामसिंगाने त्या गायी सोडविणाऱ्या शिष्यांना स्वतः होऊन सरकारचे स्वाधीन होण्यास सांगितले नि संप्रदायाचा या प्रकरणाशी काही संबंध नाही असे सरकारास कळविले. सरकारने त्या कूका शिष्यांना फाशी दिले. हे प्रकरण संपते तोच, सन १८७२ च्या जानेवारीत एका नामधारी कूक्यास काही मुस्लिमांनी घेरून, हाणमार करून, त्याच्या समक्ष एक गाय ठार केली नि तिच्या रक्ताने त्या कूक्यास नखशिखान्त चोपडून काढले. हे गाऱ्हाणे गुरु रामसिंगांच्या

दरबारांत त्याने जेव्हा सांगितले तेव्हा शेकडो कूके संतापाने भडकून गेले. त्यांनी धर्मशत्रूवर तत्काल सूड उगविण्याची प्रतिज्ञा केली. गुरु रामसिंग थांबा थांबा म्हणत असताही शस्त्रास्त्रे मिळविण्यासाठी मालेरकोटा या मुस्लिम संस्थानावर ते तुटून पडले. मलौघचा किल्ला घेऊन शस्त्रास्त्रे लुटून मालेरकोटा नगरावर त्यांनी चाल केली. इतक्यात त्या मुस्लिम संस्थानावर संस्थानास सहाय्य देण्यासाठी इंग्रज सरकारने मेजर कारेन ह्याच्या तुकडीस धाडले. तिच्याशी नामधारी कूकांनी अत्यंत शूरपणे लढा दिला. ते बहुतेक रणांगणात पडले. जे जिवंत सापडले त्या साठ-सत्तर नामधार्यांना अत्यंत निर्दयपणे नगराच्या भर चौकात तोफांच्या तोंडी बांधले, तोफा डागताच त्यांच्या देहाच्या चिंधड्या चिंधड्या होऊन तुटके हात, पाय, शिरे, मांसाचे गोळे, उंच उडून त्यांचा दूरवर सडा पडला. तरीही ते हिंदु धर्मवीर तोफांनी उडवून देईतो गुरु रामसिंगाचा अखंड जयजयकार करीत राहिले.

पण त्यांचे शिष्य असलेले हे नामधारी कूके वीर मालेरकोट संस्थानावर तुटून पडताच, गुरु रामसिंगाने इंग्रजी अधिकाऱ्यास लगोलग कळविले होते की, 'माझी आज्ञा न पाळणाऱ्या नि बंड करून उठलेल्या ह्या लोकांचा माझ्याशी असलेला शिष्यत्वाचा संबंध मी तोडून टाकलेला आहे. या कृत्याशी माझा कोणताही संबंध नाही. 'परंतु असल्या नकारांनी इंग्रज थोडाच बधणार होता! त्याने गुरु रामसिंगांना अचानक पकडले नि खटला बिटला काही एक न भरता, सन १८१८ मधल्या रेग्युलेशनखाली सीमापार करून ब्रह्मदेशात धाडले. निवासनांतील त्या स्थलबंदीतच स्वधर्म नि स्वराज्य यांच्या परित्राणार्थ नि प्राप्त्यर्थ आपले प्राण पणास लावणाऱ्या या थोर हिंदुधर्म गुरुचा सन १८८५ मध्ये अंत झाला. त्यांचा नामधारी पंथ अजून चालू आहे पण तो एक निर्भळ धर्मपंथ म्हणून.

गुरु रामसिंग कूकांच्या या सशस्त्र उठावणीचा किंवा त्या नामधारी धर्मवीरांच्या हौतात्म्याचा पंजाबमधल्या जनतेवर म्हणण्यासारखा कोणताच राजकीय परिणाम झाला नाही. इंग्रजी सैन्यातील शीख सैनिक किंवा बाहेरचा शीख समाज ह्यांची कूका पंथाशी काहीच सहानुभूती नव्हती. उलट दहाव्या गुरु गोविंदसिंगांनंतर गुरु असा कोणी मानावयाचा नाही या शीख संप्रदायाच्या धर्ममताविरुद्ध रामसिंग कूका यांना लोक गुरु मानीत नि ते तो मान मानून घेत ह्याविषयी सांप्रदायिक शीख समाजाचा गुरु रामसिंगांवर नि त्यांच्या नामधारीपंथावर रोषच असे. ह्या आकुंचित दृष्टीमुळे त्यांना नामधार्यांच्या या हौतात्म्याचे काहीच सोयरसुतक वाटले नाही. मुसलमानांचा तर कूका पंथ हाडवैरी. त्यांची इंग्रजांनी अशी वाताहत केलेली पाहून इंग्रजाने हा आपल्यावर मोठा उपकार केला अशी कृतज्ञता मुस्लिमांना वाटू लागली. इंग्रजीशिक्षित हिंदुवर्गाची प्रवृत्ति त्यावेळी काय होती हे मागे वर्णिलेच आहे. एवंच या सशस्त्र क्रांतिकारक उठावाने पंजाबात नव्या चेतनेचा लवलेशही संचरला नाही. खडकावर जिवंत ठिणगी पडावी तसे झाले. ठिणगी स्वतःच जळून विझून गेली. खडक दगडचा दगड राहिला.

पंजाबाबाहेर तर या क्रांतिकारक उठावाचा त्या वेळीही काही सार्वजनिक गाजावाजा असा झालाच नाही. धर्मवीर गुरु रामसिंग हे विवासनांत तिकडे ब्रह्मदेशात जेव्हा वारले तेव्हा त्या बातमीचा दोन

ओर्ळींचा उल्लेखसुद्धा हिंदुजातीच्या दहा-पाच वृत्तपत्रांतून आला असेल नसेल. मग अग्रलेखाचे किंवा गौरवपर स्फुटाचे नावच नको. ज्या स्वदेशाच्या नि स्वधर्मच्या उद्दारास्तव त्या थोर पुरुषाने नि रणांगणांत लढत पडलेल्या वा तोफेच्या तोंडी दिलेल्या त्याच्या शूर अनुयायांनी आपल्या प्राणांचे बळी दिले त्यांच्यासाठी त्या देशामध्ये त्यांच्या देशबांधवांनी नि धर्मबांधवांनी सार्वजनिक कृतज्ञतेचा एक अश्रूही गाळला नाही! त्यांच्या नामधारी पंथातील भाविक शिष्यांमध्ये मात्र अशी एक मायाळू श्रद्धा आजही प्रचलित आहे का गुरु रामसिंग हे वारले ही बातमीच खोटी असून ती इंग्रजाने केवळ दुष्टबुद्धीने पसरविली आहे. वस्तुतः, आमचा गुरु अजून जिवंतच आहे!

रामसिंग कूकांची वीर गाथा उजेडात आणण्याची पहीली संधी मला मिळाली.

मी इंग्लंडमध्ये गेल्यानंतर सत्तावनच्या स्वातंत्र्ययुद्धाचा इतिहास लिहीण्याचे उद्देशाने जेव्हा त्या काळची अनेक इंग्रजी पुस्तके, पुस्तिका वाचू लागलो तेव्हा दोनतीन जुन्या लेखांतून नि पुस्तकांतून कूका, अर्थात नामधारी पंथाच्या या सशस्त्र उठावणीविषयी विखुरलेले उल्लेख माझ्या आढळात आले. ते एकत्रून मी गुरु रामसिंगांच्या चळवळीची जंत्री केली. इंडीया हाउसमध्ये दर आठवड्यास 'फ्री इंडीया सोसायटीचे' वतीने माझी जी व्याख्याने होत त्यांपैकी एका स्वतंत्र व्याख्यानात त्या जंत्रीचे आधारे मी गुरु रामसिंगांचा नि त्यांनी सत्तावननंतर इंग्रजी राज्याविरुद्ध केलेल्या हया पहील्या सशस्त्र उठावणीचा इतिहास सांगितला. आज उपलब्ध असलेल्या माहितीप्रमाणे पाहता गुरु रामसिंगांच्या चरित्रावर झालेले पहीले सार्वजनिक व्याख्यान म्हणजे मी दिलेले ते इंग्लंडमधले व्याख्यानच होय. आणि त्या नामधारी धर्मवीरांना वाहीलेली पहीली सार्वजनिक कृतज्ञ पुष्पांजली ही आम्ही त्या सभेत वाहीली तीच होय. तेव्हापासून संभाषणांतून, व्याख्यानांतून, लेखांतून, गुरु रामसिंगांच्या चरित्राची माहिती सांगण्याच एकही संधी मी आजपावेतो दवडली नाही. त्यामुळे आज हीदुस्थानभर निदान क्रांतिकारकांच्या अभिमान्यांनी लिहीलेल्या ऐतिहासिक साहित्यांतून तरी या धार्मिक नि देशवीर कूकांच्या आत्मयज्ञाचा कृतज्ञ उल्लेख थोडाबहुत आलेला आहे; नि त्या साहित्याच्या वाचकांमध्ये तरी त्या वीरकथेचा परिचय नि प्रसिद्धी होत चालली आहे.

इंग्रजांच्या सरकारी नि अंतस्थ गोटांत मात्र त्या कूकांच्या बंडामुळे बरीच चुळबुळ चालू झाली. मागे सांगितलेल्या 'सब ठीक है' वाल्या सोटेशाही किंवा दंडनैतिक इंग्रजी पक्षाची मि. ह्यूम यांच्या कारस्थानी किंवा कूटनैतिक पक्षाने पुन्हा कडक कानउघाडणी केली की, बघा हिंदुस्थानातील सामान्य जनतेच्या दिखाऊ शांततेस फसून जाऊ नका म्हणून आम्ही जे म्हणत होतो त्याचे हे घ्या प्रत्यंतर! सुदैवाने कूकांचा पहिला सशस्त्र खटका मुस्लिमांशीच धार्मिक कारणामुळे उडाला म्हणून त्यांचे बिग फुटले आणि मुस्लिमांची सहानुभूतिही आपणांस (इंग्रजांना) मिळाली. नाहितर सत्तावनच्या संकटाची लहानशी का होईना पण पुनरावृत्ति होती की नाही?" पण सामान्य अशिक्षित जनतेतील कूकांच्या सापेक्षतः लहानशा सशस्त्र उठावणीमुळे इंग्रजातील हया 'कारस्थानी' पक्षाचाही, इंग्रजी शिकलेला नि म्हणूनच ते

ज्याला इंग्रजाळलेला समजत त्या हिंदुस्थानभर विखुरलेल्या 'ब्रिटिशनिष्ठ' हिंदी वर्गावरील विश्वास मात्र उडाला नव्हता. उलट त्या इंग्रजीशिक्षित पक्षालाच हाताशी धरून नि संघटित करून त्यांच्या द्वारे सामान्य जनतेत ब्रिटिश राजनिष्ठेचा प्रचार करावा असे त्याचे बेत चाललेले होते. परंतु इंग्रजीशिक्षित हिंदी वर्गावरच्या ह्या त्यांच्या नितांत विश्वासालाही दोनतीन वर्षांच्या आंतच हादरून टाकणारा एक बलवत्तर फटकारा बसला.

क्रांतिवीर वासुदेव बळवंत फडके

पूर्वी सांगितलेच आहे की महाराष्ट्रात वरील कालावधीत इंग्रजी शिक्षित वर्गामध्येच एक-सशस्त्र क्रांतिनिष्ठ पक्ष उत्पन्न होऊन ब्रिटिश राज्याविरुद्ध गुप्त चळवळी करू लागला होता. शेवटी त्या पक्षाचे धुरीण असलेले क्रांतिवीर वासुदेव बळवंत फडके यांनी आपल्या देशाचे इंग्लिशांनी छिनावून घेतलेले स्वातंत्र्य परत मिळविण्यासाठी सन १८७८ मध्ये उघड उघड सशस्त्रक्रांतीचे रणशिंग फुंकले.

ज्या वाचकांना वासुदेव बळवंतांच्या ह्या सशस्त्र उठावणीचे रोमांचकारी वृत्त विस्तारशः अभ्यासावयाचे असेल त्यांनी श्रीयुत वि. श्री. जोशी यांनी अलीकडेच प्रसिध्दिलेले 'वासुदेव बळवंत फडके यांचे चरित्र' हे पुस्तक वाचावे. त्यात सारा इतिहास साधार, साद्यन्त नि सरसपणे वर्णिलेला आहे.

तथापि इथे प्रस्तुत असलेल्या अशा वासुदेव बळवंतांच्या चरित्रातील काही घटनांना उल्लेखिणे अवश्य आहे.

वासुदेव बळवंतांनी सन १८७९ चे आगेमागे स्वतःच लिहीलेले एक आत्मचरित्र आणि त्यांनी टिपलेली एक दैनंदिनी ते धरले गेले तेव्हा त्यांच्या सामानात सरकारचे हाती सापडली होती. त्यांच्या नि त्यांच्या साथीदारावर भरलेल्या खटल्यातूनही त्या प्रकरणावर यथेच्छ प्रकाश पडतो. वरील आधारावर लिहीलेली वासुदेव बळवंतांविषयीची 'सुशील यमुना' किंवा अशाच काहीशा नांवाची एक कादंबरी माझ्या लहानपणी माझ्या वाचनात आल्याचे आठवते. ती कादंबरी रावबहादुर रानड्यांच्या प्रोत्साहनाने लिहीलेली होती. त्यावाचून क्रांतिवीर फडक्यांच्या सशस्त्र उठावणीविषयींच्या अनेक दंतकथाही आम्ही तरुण मंडळी त्यावेळच्या प्रौढांकडून मोठ्या उत्सुकतेने ऐकत असू. आमची क्रांतिप्रवण हृदये त्या वीरकथा ऐकतांना स्फुरण पावत. मी नाशिकला शिक्षणासाठी जेव्हा आलो आणि आमच्या गुप्तसंस्थेची एक प्रचारकी प्रकट शाळा म्हणून 'मित्रमेळ्या'ची जेव्हा स्थापना केली तेव्हा त्याच्या बैठकीत आमच्या क्रांतिकारक गुरुपरंपरेची जी चित्रे लावलेली असत त्यांत, एका शिंप्याच्या दुकानात, त्याने मोठ्या भक्तीने पण आड पडद्याने ठेवलेले फडक्यांचे एक भव्य चित्र असे ते आणून तेही आम्ही लावलेले होते.

वासुदेव बळवंतांचा जन्म सन १८४५ मध्ये झाला. ते बारा-तेरा वर्षांचे असता उत्तर हिंदुस्थानात सत्तावनचे क्रांतियुद्ध रंगात आलेले होते. तिकडील नानासाहेब पेशवे, तात्या टोपे, राणी लक्ष्मीबाई प्रभृति क्रांतियुद्धातील पुढाऱ्यांच्या नि रणसंग्रामांच्या वीरकथा महाराष्ट्रामध्ये हाटाहाटांतून नि गटागटांतून काही प्रकटपणे तर काही अंतःस्थपणे चर्चिल्या जात होत्या. वासुदेव बळवंतांच्या घरीही त्यांच्या वडिलांची मित्रमंडळी त्या खळबळ उडविणाऱ्या नवनव्या बातम्या ऐकण्यास जमत असत. त्या बैठकांमध्ये त्यांचे

वडील जेव्हा त्या रोमांचकारी कथा सांगू लागत तेव्हा त्यांच्या तोंडाकडे टक लावून कुमार वासुदेवही ब्रिटिशांच्या राज्याचा उच्छेद करून स्वदेशाला स्वतंत्र करण्यासाठी जुंपलेल्या त्या सन सत्तावनच्या धर्मयुद्धातील तो उत्क्षोभक वृत्तान्त एकाग्रपणे ऐकण्यात अगदी गुंगून जाई. पुढे एका प्रशालेत (हायस्कूलमध्ये) कुमार वासुदेवने इंग्रजी शिक्षण घेतले. ती प्रशाला सोडल्यानंतरही इंग्रजी ग्रंथ वाचून वासुदेव बळवंतांनी थोड्याच वर्षांत त्या भाषेचे बरेच ज्ञान मिळविले. त्यांना इंग्रजीत बोलण्याचीही चांगली सवय होती. काही वर्षे इकडे तिकडे चाकरीचा अनुभव घेऊन ते शेवटी सन १८६५ मध्ये पुण्यास सरकारी 'सैनिक अर्थ विभागांत' (Military Finance Department) लेखनिकाचे काम करू लागले. पुण्यास आल्यावर त्यांच्या मनातील खनिज स्थितीत असणाऱ्या स्वदेशभक्तीच्या पोलादास पुण्याच्या राजकीय वातावरणाची धार चढली.

इतक्यात त्यांच्या मनाला क्षुब्ध करणारी एक वैयक्तिक घटना घडली. जिच्यावर त्यांचे आत्यंतिक प्रेम असे ती आई त्यांच्या शिरदोण नांवाच्या मूळ गावी अत्यवस्थ असल्याचे त्यांना कळले. तिला तत्काळ भेटण्यास जाण्यासाठी त्यांनी वरिष्ठ अधिकाऱ्याकडे अवसर (रजा) मागितला. परंतु ती अनुज्ञा त्यांना तत्काळ मिळेना. तेव्हा ते वरिष्ठांच्या अनुज्ञेवाचूनच पुणे सोडून थेट आपल्या गावी चालते झाले. पण घराच्या दारात पाऊल टाकतात तोच त्यांना कळले की, त्यांची आई आधीच निवर्तली आहे! हे एकताच त्यांच्या दुःखाला पारावार राहिला नाही. माझी आई आता मला या जन्मात पुन्हा केव्हाही दिसणार नाही ना अशी त्यांनी हाय घेतली. त्यातही आपल्या आईला आपली शेवटची भेटसुद्धा घेता आली नाही या दुःखद बोचणीने तर ते अगदी वैतागून गेले. ते घरून पुण्यास परतल्यानंतर पूर्वीच्या सरकारी चाकरीवर जेव्हा पुन्हा गेले तेव्हा त्यांची आई अत्यवस्थ असल्याची बातमी येताच ज्या वरिष्ठ अधिकाऱ्यांनी त्यांना लगोलग अवसर दिला नाही त्यांच्याशी त्यांचे कडाक्याचे भांडण झाले. त्या अन्यायासाठी त्यांनी वर मुंबई सरकारपर्यंत प्रतिवाद केला. पण त्यांच्यासारख्या एका खालच्या लेखनिकाचे (clerk चे) कोण ऐकणार! पुढे त्यांच्या आईच्या वर्षश्राद्धासाठीसुद्धा त्यांना जेव्हा अवसर देण्यात आला नाही तेव्हा तर त्यांना नुसते दुःखच झाले नाही तर तो अवसर न देणाऱ्या इंग्रजी अधिकाऱ्यांचा नि अशा हृदयशून्य इंग्रजसत्तेच्या एकंदर राज्यंत्राचाच तिटकारा येऊन आपल्यावर झालेल्या ह्या अन्यायाचा सूड कसा उगवावा ह्याचा विचार त्यांचे संतप्त मन करू लागले.

पण वासुदेव बळवताचे ते मन मुळातच स्वराष्ट्र-भक्तीचे नि स्वराज्यनिष्ठेचे बाळकडू प्यायलेले होते. त्या संतप्त नि संकुल विचारांच्या वादळात सापडलेल्या वासुदेव बळवंतांच्या त्या मनास शेवटी अशी एक कलाटणी मिळाली की तीसरशी त्यांचे व्यक्तिजीवन राष्ट्रीय जीवनाशी तादात्म्य पावले, त्यांच्या व्यक्तिगत क्रोधाचे उदात्तीकरण होऊन त्याला राष्ट्रीय क्रोधाचे सार्वजनिक स्वरूप आले. त्यांनी त्यापुढे स्वतःस सर्वतोपरी स्वदेशसेवेस वाहून घेतले, देशस्वातंत्र्यसंपादनार्थ प्राण पणास लावले.

स्वदेशस्वातंत्र्यार्थ झुंजण्याचा निश्चय होताच वासुदेव बळवंतांनी रावबहादुर रानड्यांच्या व्याख्यानामुळे सन १८७२-७३ ते पुण्यास उसळलेल्या पहील्या स्वदेशी चळवळीस वाहून घेतले. अनेकांप्रमाणे त्यांनीही स्वदेशी वस्त्रे नि वस्तु वापरण्याचे व्रत घेतले. ते सरकारी चाकरीवर जात तेही स्वदेशी वेषातच. पुढे लोकांना चेतविण्यासाठी त्यांनी स्वतः व्याख्याने देण्यास आरंभिले. त्यांची व्याख्याने कडक होत. यासाठी त्यांच्या व्याख्यानांची दोंडीही ते स्वतःच पिटीत. पुण्याच्या चौकाचौकांत थाळी वाजवून ते ओरडत, “लोकहो, आज शनिवारवाड्यापुढे माझे व्याख्यान आहे. आपला देश स्वतंत्र झाला पाहीजे. इंग्रजाला हाकलून दिले पाहीजे. ते कसे ते मी व्याख्यानात सांगणार आहे!” अशा व्याख्यानांच्या जोडीस त्यांनी तरुणांसाठी एक व्यायामशाळाही काढली. ते स्वतः व्यायामात कसलेले; घोडदौडीत अढळ मांडीचे; खड्ग-खंजीर, पट्टा-पिस्तुल, बंदुक-बरची इत्यादी शस्त्रांच्या वापरात पटाईत. लोकांना ते शस्त्र शिक्षण देण्याचा नियमित उपक्रम त्या व्यायामशाळेत त्यांनी चालू केला. ह्या व्यायामशाळेत त्या तरुणांची त्यांच्याभोवती दाटी जमे त्यात इंग्रजीशिक्षित विद्यार्थ्यांचा भरणाच विशेष होता. त्यातील एका विद्यार्थ्याचे नांव होते-बाळ गंगाधर टिळक!

शस्त्र उचलल्यावाचून स्वराज्य मिळणार नाही

हे त्यांच्या प्रचाराचे ब्रीदवाक्य अस. सन १८७६-७७ मधल्या दुष्काळात चिडून गेलेल्या अनेक लोकांनी चोऱ्यामाऱ्या, लुटी, दरोडे, यांचा चोहोकडे धुमाकूळ उडवून दिला होता. त्यांच्यातील भिल्ल रामोशी प्रभृति काही कडव्या जातींना वासुदेव बळवंतांनी हाताशी धरले; त्या जातीतील दोनशे तीनशे सशस्त्र लोकांचे मूठभर सैन्य उभारले; स्वतःच्या गुप्त संस्थेतील गद्रे, साठे इत्यादी सुशिक्षित लोकही सांगाती घेतले. इतर सुशिक्षित नि प्रतिष्ठित अनुयायांकडून वेळोवेळी लागेल ते गुप्त सहाय्य देण्याची वचने मिळविली. आणि शेवटी सन १८७९ चे आरंभास सशस्त्र उठावणी करण्याचे त्यांनी निश्चित केले. त्याप्रमाणे ‘आम्हास इंग्रजांचे राज्य उलथून पाडून हिंदुस्थानात स्वतंत्र लोकसत्ताक स्वराज्य स्थापावयाचे आहे’ अशी प्रकट घोषणा करित वासुदेव बळवंतांनी सशस्त्र क्रांतीचे रणशिंग फुंकले.

हे क्रांतिकारक सैन्य उभारण्यासाठी धनवंत लोकांकडे पैसा मागितला तरी कोणीही देत नाही असे अनुभवून त्यांनी गावोगाव छापे मारण्यास आरंभिले. सरकारी कोषागारेही लुटण्याचा त्यांचा बेत होता. त्यांच्या टोळ्यांनी घातलेल्या अशा दरोड्यांमुळे जिकडे तिकडे त्यांचा असा दरारा बसला की सरकारी आरक्षकांचे दल (Police Force) त्यांच्यापुढे हतबल झाले तेव्हा मुंबई सरकारने त्यांना मोडून काढण्यासाठी मेजर डॅनियल यांचे हाताखाली एक स्वतंत्र सैनिक तुकडी धाडली. वासुदेव बळवंत जिकडे जात तिकडे घोषित करित चालले की, “आम्ही काही पोटभरू दरोडेखोर नाही. देशस्वातंत्र्यासाठी इंग्रजांशी लढण्यास निघालेले आम्ही सशस्त्र क्रांतिकारक आहोत!” आंग्लशिक्षित वर्गातील अनेक सरकारी सेवक, शिक्षक, विद्यार्थी, काही मोठे अधिकारी, काही वृत्तपत्रसंपादक अशी मंडळी आतून आतून वासुदेव बळवंतांशी संबद्ध असत. ते फडक्यांविषयी लोकात सहानुभूति वाढवीत होते. त्यामुळे मेजर डॅनियलच्या

हातावरही तुरी देऊन वासुदेव बळवंतांचा धुमाकूळ जेव्हा वाढतच चालला तेव्हा कौतुकाने लोक त्यांना उघड उघड दुसरा शिवाजी म्हणू लागले. त्यांच्या टोळ्यांतील सैनिक त्यांना 'महाराज' म्हणत. त्या टोळ्यांतील एका लढवय्याचा मात्र निराळा उल्लेख करावयास हवा. त्याचे नाव दौलत रामोशी.

सरदार दौलतराव

रामोशी जातीतील निधड्या छातीचे जवान त्या काळी बहुधा या ना त्या उपद्रवकारक चोरादरोडेखोरांच्या टोळीत शिरलेले असत. परंतु वासुदेव बळवंतांच्या स्फूर्तीने त्यातील कित्येक जण स्वधर्माभिमानाने देशस्वातंत्र्यासाठी लढणाऱ्या स्वयंसैनिकांची पात्रता पावले होते. त्यांच्यापैकी दौलत रामोशी हा तर वासुदेव बळवंतांचा इतका तत्त्वनिष्ठ नि एकनिष्ठ अनुयायी बनला होता की त्यांनी त्याला 'सरदार दौलतराव' ही पदवी देऊन त्याच्या हाती एका स्वतंत्र सैनिक पथकाचे पुढारीपण सोपविले. मेजर डॅनियल ह्यानेही त्याचाच पाठलाग नेटाने हाती घेतला. मेजर डॅनियलच्या सैन्याचे तुकडीला आगेमागे हुलकावण्या देत सरदार दौलतराव गावागावांवर छापे घालीत चालला. इतक्यात मावळ प्रतांतील ठिसुबाईच्या टेकडीपाशी त्याच्या तुकडीची नि मेजर डॅनियलच्या तुकडीची सरळ गाठ पडली. वृक्युद्धाचे (गनीमी काव्याचे) डाव खेळून नेहमीप्रमाणे पळ काढणे अशक्य दिसताच दौलतरावांनी ठाण मांडून डॅनियलच्या तुकडीवर गोळीबार चालू केला. डॅनियलचे सैनिकपथक कसलेले; दारूगोळाही त्याचा भरपूर. त्यामुळे उभयपक्षांच्या गोळीबारांचे चकमकीत दोहोंकडील लोक हताहत होता होता दौलतरावांचे पथक उधळण्याचे बेतात आले. डॅनियल पुढे घुसला. दौलतरावांस त्याचे काही सहकारी म्हणाले, 'आता आपण स्वतः डॅनियलला शरण जावे हेच उचित ' 'छट्ट. मी जिवंतपणी इंग्रजांच्या हाती पडणार नाही.' ते उत्तरले तोच लढता लढता डॅनियल आणि ते अकस्मात काही हातांच्या अंतरावर एकमेकांसमोर ठाकले. दौलतरावाने लगोलग बंदुक फेकून दिली नि पिस्तूल घेऊन मेजर डॅनियलवर गोळी झाडली. ती थोडक्यात हुकली पण डॅनियलने त्याचवेळी उलट सोडलेली गोळी दौलतरावांच्या मर्मी लागून ते ठार झाले.

स्वदेशस्वातंत्र्यार्थ इंग्रजांशी लढता लढता ज्या हिंदुवीरांचे 'अभिमुख शस्त्राघाती समर मखामाजिं राहीले काय?' त्यांच्या नामावलीत सरदार दौलतराव रामोशी या क्रांतिवीराचे नावही गौरविले गेले पाहीजे!

मध्यंतरी महाराष्ट्रभर पसरू पहाणाऱ्या या क्रांतिकारक धामधुमीचा पाडाव करण्यासाठी मुंबई सरकारने कर्नल क्रिस्पिन, मेजर फुल्टन, कॅप्टन ब्रेन प्रभृति निरनिराळ्या अधिकाऱ्यांचे हाताखाली निरनिराळी सैनिक पथके देऊन त्यांना अतस्ततः धाडून दिले. वासुदेव बळवंतांना पकडून आणण्यासाठी मुंबई सरकारने एक पारितोषिक लावल्याची घोषणा केली. तर वासुदेव बळवंतांच्या 'प्रतिसरकारने' घोषणा केली की जो कोणी मुंबईचा गव्हर्नर सर रिचर्ड टेम्पल, पुण्याचे कलेक्टर नि सेशनजज यांची शिरे छाटून आणील त्यास पारितोषिक देण्यात येईल! ह्या घोषणापत्रावर वासुदेव बळवंतांच्या ऐटदार मोडी अक्षरांत स्वाक्षरी केलेली असे, "पेशव्यांचा नवा मुख्य प्रधान- वासुदेव बळवंत फडके."

फडक्यांनी आणखी असेही प्रसिद्धीले की, “आम्ही आता युरोपियनांवर चाल करणार, देशभर देशशत्रूंना ठार करण्यात येईल. युरोपियनांविरुद्ध अठराशे सत्तावनच्या बंडासारखे आणखी एक बंड हिंदुस्थानभर उभारले गेल्यावाचून रहाणार नाही.”

क्रांतिकारकांची ही घोषणापत्रे मोठमोठ्या नगरांतून भिंतीभिंतींवर क्रांतिकारकांपैकी कोण नि केव्हा चिकटवून जाई ते बहुधा कळतही नसे. वासुदेव बळवंतांच्या धमक्या सगळ्याच पोकळ नसतात इतका त्यांचा दरारा त्यावेळी इकडील युरोपियन वस्तीलाही वाटू लागला होता. त्यातच जेव्हा भर पुण्यातील विश्रामबाग वाडा नि बुधवार वाडा ह्या मोठमोठ्या ऐतिहासिक महत्त्वाच्या परंतु इंग्रजांनी सरकारी वाडे म्हणून हाती घेतलेल्या वाड्यांना, केशव रानडे प्रभृति क्रांतिकारकांकडून एकाच रात्रीत आग लावण्यात आली आणि ती भीषणपणे भडकत जाऊन तीत त्या वाड्याची सरकारी कागदपत्रेसुद्धा राख झाली तेव्हा तर वासुदेव बळवंत पुण्यावर चाल करून येणार अशी एकच हूल उठली. मुंबईला तशीच हूल उठली. तेव्हा सत्तावनच्या दिवसांची आठवण असलेल्या नगरग्रामनिवासी युरोपियन लोकांनी खरोखरच धास्ती खाल्ली. तुटक राहणाऱ्या युरोपियनांनी आपली बायकामुले सुरक्षित स्थळी धाडली. गट करून राहिले. त्यांनी दारूगोळ्याचा साठा विकत घेऊन सज्ज ठेवला. वासुदेव बळवंत फडक्यांच्या ह्या धामधुमीच्या बातम्या वृत्तपत्रांतून हिंदुस्थानभर पसरल्या इतकेच नव्हे तर, डेली टेलिग्राफ, मॉर्निंग पोस्ट, टाइम्स अशा अशा इंग्लंडच्या वृत्तपत्रांतूनही फडके फडकू लागले!

पार्लमेंटमध्येही ह्या महाराष्ट्रातील सशस्त्र उठावणीविषयी प्रश्नोत्तरे झाली. त्याकाळच्या वृत्तपत्रांतील काही उतारे दिल्यानेच त्यावेळच्या ह्या वातावरणाची कल्पना अधिक यथावत्पणे येईल. पुरावा म्हणूनही ते उतारे वानगीपुरते देणेच इष्ट.

अँग्लो-इंडियन पक्षाच्या ‘बॉम्बे गॅझिट’ने लिहिले:-

“The rumours that have been flying about Western India for the past few months have now received ample confirmation. The rumours ascribe to certain members an ambition on their part to renew in Western India those tactics by which Shivaji in days gone by succeeded eventually in sapping the power of them the mighty Mounghal Empire. A little of martial law would do Poona a great deal of good. The Mutiny (of 1857) attained its dangerous proportion mainly because we ignored it at the beginning. There should be no mistake of that sort in Poona now.”
Bombay Gazette 15 May 1879.

“We are sorry that the Government should be away from the presidency at a time of panic and Bombay was almost panic stricken when it heard on Tuesday last of the dacoity at Palaspe, which is only a few miles from this place.” Native Opinion, 18-5-1879, Bombay.

“A feeling of extreme uneasiness at the exploits of the decoits is becoming very general. The people in the city and cantonment of Poona are greatly alarmed. Accounts of dacoities continue to be received in nearly all parts of the presidency. Even the Europeans residing in the Railway lines are frightened into sending their wives and children away for safety. “ Bombay Gazette, 19-5-1879.

‘लंडन टाइम्स’ने ह्या धुमाकुळीच्या बातम्या छापून असे मत दिले की, “These armed gangs seem to form a part of a regular organization under the command of one Vasudeo Balwant lately a clerk in the Finance Department.” त्याच पत्राने अेका अग्रलेखात म्हटले आहे, “The manifesto sent to the Bombay Governor resembles the insolence of Irish Ribandism. It talks of organizing another Mutiny (of 1857) and invents as its patron a mysterious potentate on whom it bestows the name of Shivaji the Great, founder of the Maratha Empire.” London Times 19-5-1879.

मद्रासचे ‘इंडियन डेली न्यूज’ने याच मे महीन्यात लिहिले, “The people of Poona and Satara have a history of dacoits ripening into successful rebellions, a living history repeated in their folk songs. Vasudeo Balwant’s true character has not yet been comprehended. If he be capable of half burning the capital of Maharashtra and of filling all the country with terror at the expectation of his name, the reward (for his capture) appears to be too small.” इत्यादी.

कलकत्त्याचे Statesman लिहीते, “It is not strange that the recent incendiarism at Poona should have excited the keenest interest and anxiety throughout the country... where conflagrations have come to be recognised as serious rebellion...” Statesman 21-5-1879.

शेवटी इंग्रजी पथकांनी चहूकडून कोंडमारा केल्यानंतर मेजर ड्यानियल यांनी वासुदेव बळवंतांना जुलैच्या २० व्या दिनांकाला पकडले. त्यांच्यावर नि त्यांच्या निवडक साथीदारांच्यावर इंग्रजांच्या

राणीसरकाराविरुद्ध सशस्त्र युद्ध पुकारणे नि दरोडे घालणे प्रभृति आरोपांखाली खटला भरण्यात आला. बंदिगृहात वासुदेव बळवंतांचा छळ झाला. त्यांनी आत्महत्येचाही प्रयत्न केला पण तो फसला. शेवटी पुण्यास खटला चालला तेव्हा शतावधि लोकांचे थवेच्या थवे वासुदेव बळवंतांचे दर्शन घेण्यासाठी न्यायालयात नि भोवताली दाटलेले असत. त्यांच्यातून वासुदेव बळवंतांचे जयजयकार उठत असत. तशा दिवसांत अशा 'बंडखोर' आरोपीला विधिज्ञ (वकील) मिळणेही दुर्घट परंतु, 'सार्वजनिक काकां'नी (गणेश वासुदेव जोशी) ते धाडस केले.

अभियोग चालू झाल्यानंतर वासुदेव बळवंतांनी विधिज्ञाचे निर्देशानुसार (सल्ल्यावरून) "मी आत्मवृत्त लिहीले ते तापाने फणफणलेला असता लिहीले. ते पुराव्यात माझ्याविरुद्ध धरू नये. रामोशी लोक दरोडे घालतात त्यांना पकडून सरकारचे हाती द्यावे अशा उद्देशानेच काय तो मी त्यांच्यात मिसळलो. माझा बंड करण्याचा उद्देश नव्हता. अर्थात साक्षीदार पोलिसांच्या धाकाने खोटे बोलताहेत अशी नैर्बधिक लटपटीची काही उत्तरे देऊन खटल्यातून सुटण्याचा डाव टाकला होता. पण तो मुळातच लुळा पांगळा. म्हणून शेवटी त्यांनीच तो उधळून दिला.

खटल्यात साक्षीदारांनी सांगितले की वासुदेव बळवंत आम्हास सांगत असत की मला ब्रिटिशराज्य उलथून पाडून हिंदुराज्य स्थापन करावयाचे आहे! स्वतः वासुदेव बळवंतांनी लिहीलेले आत्मवृत्त नि दैनिकी (डायरी) सरकारचे वतीने पुरावा म्हणून दाखविण्यात आली. वासुदेव बळवंतांनीही आपल्या शेवटच्या वक्तव्यात त्याचा निर्भयपणे अनुवाद केला. त्यात ते म्हणतात:- "अहो, माझ्या सर्व हिंदुस्थानवासी बांधवहो, तुमच्या कल्याणासाठी मी माझे प्राण पणास लावीत आहे त्यात तरी मी काही विशेष करतोसे नाही. दधीचि ऋषींनी आपल्या अस्थिही देवांच्या कल्याणाकरिता नाही का काढून दिल्या? तसेच माझे प्राण घेऊन तरी ईश्वराने तुमचे कल्याण करावे अशीच माझी प्रार्थना आहे!... (माझ्या देशबांधवांवर इंग्रजांनी केलेल्या) ह्या नि इतर अन्यायांचा विचार करता करता माझे मन इंग्रजांच्या नाशाविषयी उद्युक्त होऊन गेले. सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत आणि रात्री झोपेतही माझा सारखा तोच विचार चालू असे. मध्यरात्रीच्या अंधारात मी उठून बसे नि ब्रिटिशांचा उच्छेद कसा करता येईल याचा विचार किती तरी वेळ करत बसे... ज्या भूमीचे पोटी आपण जन्मलो तिच्याच पोटी ही सारी लेकरे झाली. त्यांनी अन्नान्न करीत उपाशी मरावे नि आपण कुत्र्यासारखे पोट भरावे हे माझ्याच्याने सहावले नाही! म्हणून, ब्रिटिशांविरुद्ध मी सशस्त्र बंड पुकारले. नोकरीवर लाथ मारली आणि स्वराज्यासाठी लूट मारून पैसे मिळविण्याचे ठरविले... (अशा क्रमाने) चांगल्या पायावर उभारलेले लहानसे बंड उभारून शेवटी आपले राज्य परत का मिळू नये!... (अशा सर्व बाजूंनी सशस्त्र उठावण्या होताच) चमत्कार व्हावा तसे होऊन माझे उद्दिष्ट प्रजासत्ताक राज्याची स्थापना, ते पूर्णपणे सिद्धीस गेले असते. मग आकाशातील बापानेच खाली उतरून इंग्रजांस वाचविले असते तर कोणास माहित!"

“पण ते होऊ शकले नाही. शेवटी मला यश आले नाही. पण, ईश्वरालाच माहित आहे की मी हे सर्व देशासाठी केले. अहो हिंदुस्थानवासी लोकहो, माझ्यामुळे तुम्हाला काहीसुद्धा लाभ झाला नाही! मी माझे उद्दिष्ट साध्य करू शकलो नाही! याविषयी मला क्षमा करा!”

अभियोगातील सगळी नैर्बधिक लटपट संपल्यानंतर वासुदेव बळवंताना जन्मठेपेची शिक्षा देण्यात आली. त्यानंतर त्यांनी पूर्वी केलेल्या नैर्बधिक लटपटीप्रमाणे उच्च न्यायालयात ‘मी बंड केलेच नाही. ब्रिटिशांशी मी राज्यनिष्ठच होतो इत्यादी राजनीतीच्या सोंगाढोंगाचे एक अध्यर्थन (Appeal) ही केले होते. शिवाजीनेही मी मुस्लिम बादशाहाचा एकनिष्ठ सेवक आहे, अशी ढोंगे कित्येकदा केली होती! ते अध्यर्थन फेटाळले गेले. शेवटी जन्मठेपेची शिक्षा भोगण्यासाठी त्यांना सरकारने ‘एडन’ला धाडले.

तेथील कारागृहात असताना हा धाडसी पुरुष एका रात्री गुप्तपणे हातापायांतील बेड्या तोडून, कोठडीची दारे उखळून, कारागृहाचा तट चढून जाऊन बाहेर निसटला. पण सकाळी ते अद्भुत धाडस उघडकीस आल्यानंतर जिकडे तिकडे सरकारी घोडेस्वारांनी मार्ग काढित कित्येक कोस दूरवर दौडत गेलेल्या त्या क्रांतिकारक वीरास तीन प्रहरच्या वेळेस पुन्हा पकडले! वासुदेव बळवंत पुन्हा कारागृहात पडले. एक-दोन वर्षांतच त्यांचे ते बलाढ्य शरीरही खंगून गेले नि सन १८८३ ते हा पराक्रमी देशभक्त झिजून झिजून त्या कारागृहातच मरण पावला.

त्यांच्याविषयी त्यांच्या देशबांधवांना मनातून काय वाटत होते ते त्यातल्या त्यात त्या परिस्थितीतील इंग्जी निर्बधाच्या (कायद्याच्या) कक्षेत जितके स्पष्टपणे सांगता येईल तितक्या सहृदयतेने ‘अमृत बझार पत्रिके’ने सांगून टाकले. त्या वृत्तपत्राचे संपादक लिहितात :-

Vasudeo Balwant Phadake possesses many of the traits of those high souled men who are now and then sent in this world for the accomplishment of great purposes... The noble feelings of a Washington, a Tail (of Switzerland) and a Garibaldi animated his breast and if he is not appreciated in this country where patriotism is unknown he will be better appreciated in England and other Western countries... His heart overflowed with love for India... Whatever he had he was willing to offer for his country, even his life. The very idea of establishing a Republic shows the unselfish nature of his mind. He had no intention to establish a Raj of his own... Forget for a moment that Phadake led bands of dacoits and sought the subversion of British Government and then he stands before you as a being as superior to the common herd of humanity as the Himalayas to the Satpura Range. (A. B. Patrica, १५-११-१८७९).

या सशस्त्र उठावात साठ-सत्तर लोकांना 'काळेपाण्या'वर धाडण्यात आले. काही प्राणास मुकले. अनेकांचे संसार उद्ध्वस्त झाले. पण आश्चर्य हे की हा सशस्त्र लढा इंग्रजांविरुद्ध पुकारलेला असताही त्यात इंग्रजांचे रक्त असे सांडलेच नाही, इंग्रजांचे घरदार असे लुटले गेले नाही! याचे कारण मुख्यतः क्रांतिकारकांचे कार्यक्रमातच झालेली दिशाभूल अंशतः योगायोग!

रामसिंग कूका नि वासुदेव बळवंत

सत्तावननंतर १८८४ पर्यंत इंग्रजी राज्या-विरुद्ध झालेल्या उल्लेखनीय अशा ह्या दोन सशस्त्र क्रांतिकारक उठावात स्वरूपतः काही विभेद होता. चुकून ठोकर लागून उडालेला बाँब नि नेम धरून मारलेल्या बाँबचा स्फोट ह्यात जो विभेद असतो तोच त्यांच्यात होता. इंग्रजांच्या त्यातल्या त्यात ज्या वर्गावर विश्वास, त्या इंग्रजीशिक्षित नि सरकारी सेवक वर्गातूनच स्वतः वासुदेव बळवंत नि त्यांचे अनेक क्रांतिकारक अनुयायी पुढे आले. 'इंग्रजांचे राज्य उलथून पाडून मातृभूमीला स्वतंत्र करण्यासाठी आणि त्या स्वतंत्र हिंदुस्थानांत प्रजासत्ताक राज्य स्थापण्यासाठी आम्ही शस्त्र उपशीत आहोत' अशा त्यावेळच्या राजकारणातील हिंदी पुढाऱ्यांना असभ्य, अभद्र, नि अर्वाच्य वाटणाऱ्या पण इंग्रजांना मात्र सर्पदंशाप्रमाणे मर्मी झोंबणाऱ्या विषारी भाषेतच प्रकट घोषणा करून वासुदेव बळवंतांचा क्रांतिकारक उठाव झालेला होता. त्यातही परिस्थितीचा विशेष असा की, पंजाबात कूका क्रांतिकारकांना तत्रस्थ जनतेचा पाठिंबा न मिळाल्यामुळे 'तेरी भी चूप, मेरी भी चूप' ह्या न्याये इंग्रज त्या उठावणीला अनुल्लेखाने हेटाळू शकला. सशस्त्र क्रांतीची परंपरा पंजाबात सुद्धा मूळ धरू शकली नाही. पण महाराष्ट्रात मात्र रामोशी, शेतकरी, धनगरांपासून तो स्वतःला ब्रिटिशनिष्ठ म्हणविणाऱ्या-मधील मोठमोठ्या नि धनाढ्य पुढाऱ्यांपर्यंत ज्याने त्याने वासुदेव बळवंताना आपआपल्यापरी एखाद्या देशवीरा-सारखे उचलून धरले. अशा विविध निमित्तांमुळे साऱ्या हिंदुस्थानभरच नव्हे तर इंग्लंडमध्येही या सशस्त्र उठावाचा इतका गाजावाजा झाला. सशस्त्र क्रांतीची परंपरा महाराष्ट्रात मूळ धरून राहिली.

प्रकरण नववे

वासुदेव बळवंतांच्या सशस्त्र उठावाची इंग्रजी सत्ताधिकाऱ्यांवर झालेली प्रतिक्रिया

हिंदुस्थानचा राज्यकारभार ज्या नागर नि सैनिक विभागातील ब्रिटिश अधिकाऱ्यांकडे सोपविलेला असे, त्यांच्यातील सोटेशाही दंडनैतिक पक्षही या क्रांतिकारी उठावामुळे मनात चांगलाच चरकल्यावाचून राहिला नाही. 'सब ठीक है' अशी त्यांची नेहमीची धटिंगण ललकारी देण्याची त्या पक्षाला आता सोय उरली नव्हती. राज्ययंत्राला काही तरी धोका उत्पन्न झाला आहे हे त्याला मानावे लागले. त्यामुळे इंग्रजी कूटनैतिकांचा जो दुसरा पक्ष पूर्वीपासून वरील सोटेशाही पक्षास, "संभाळून! संभाळून चला! नाहितर सत्तावन-सारखी दुसरी जिवावरची ठोकर खाल!" असे बजावीत असे, त्याला स्वतःच्या दूरदर्शित्वाची प्रौढी मिरवण्यास आणि यापुढे तरी हिंदुस्थानचा कारभार आमच्या कूटनीतीच्या आधारे चालला पाहीजे असा आग्रह धरण्यास वासुदेव बळवंतांच्या सशस्त्र उठावणीमुळे नवी संधी मिळाली. महाराष्ट्रात तरी ज्याला ते ब्रिटिशनिष्ठ वर्ग समजत त्या इंग्रजीशिक्षितातच 'ब्रिटिशद्रोह' बळावत चालला आहे हे ह्या सशस्त्र उठावाने उघडकीस आल्यामुळे हे इंग्रजी कूटनीतिज्ञ अगदी कावरेबावरे होऊन गेले आणि ती ब्रिटिशद्रोहाची साथ इतर प्रांतांतील अजून सुखरूप असलेल्या ब्रिटिशनिष्ठ इंग्रजीशिक्षित वर्गात पसरू नय यास्तव त्यांनी तत्काल सामदामभेदांचे मायाजाळ पसरण्यास आरंभिले. ह्या पक्षाच्या अँग्लोइंडियन धुरीणांतले एक धुरीण जे ए. ओ. ह्यूम त्यांच्या या वेळच्या मनोमन विचारांचे सार त्यांचे जे चरित्र मि. वेंडरबर्न ह्या त्याच पक्षाच्या एका पुढाऱ्याने लिहीले आहे, त्यात असे दिले आहे:-

"Looking over India during the period with the help of information at his (Hume's) disposal (he had served as Chief Secretary to the Viceroy) Hume became convinced that concerted action by responsible friends of India was necessary to counteract the dangerous currents of opinions and to turn the gathering political consciousness of educated Indians into pacific and fruitful channels. When Lyton left (1880 A.D.) the country after a term during which famine, frontier wars and administrative vagaries had combined to produce a mass of ugly feelings, the outlook was exceedingly disquieting..."

"Hume realised that the existing Government administered by foreign officials on autocratic lines was dangerously out of tune with the people. There was a great gulf between the foreign beaurocracy self centered on the heights of Simla and the

millions living on the plain below. And about the year 1878-79 economic combined with political troubles were actively at work throughout India... While in schools and colleges the leaven of Western education was working among the intellectuals teaching lessons of political history and how it was only through storm and stress that the British people had won for themselves the blessings of Freedom.

“Hume knew there was imminent risk of a popular out-break of which Indian leaders were blissfully ignorant. The new wine was fermenting in old bottles and that any time the bottles might burst.

“There existed no recognized channel of communication between the rulers and the ruled the absence of which found the Government unprepared to meet the emergency in 1857.”

हया उताऱ्याचे भाषांतर देण्याचे कारण नाही. हया इंग्रजी कूटनीतिज्ञांच्या विचारांविषयी मागे जे आम्ही लिहीले आहे तेच यात सांगितले आहे. पण त्याला त्यांच्याच शब्दांचा आधार असावा एवढ्यासाठी काय ते वरील उतारे घेतले. त्यामध्ये वासुदेव बळवंतांच्या १८७८-७९ सनांतील सशस्त्र उठावाचा नि सत्तांतराचा स्पष्ट उल्लेख आहे. इंग्रजी सत्तेला खरी भीती अशा सशस्त्र क्रांतिकारक उठावांचीच आहे. यास्तव तशा साधनांकडे हिंदी लोकांचे लक्ष जाऊ नये म्हणून त्यांची दिशाभूल करण्यासाठी काय प्रलोभने योजावी याची इंग्रजी सत्ताधिकार्यांना नि कूटनीतिज्ञांना लागलेली चिंता हया उताऱ्यांच्या आड कशी दडलेली आहे ते ओळींच्या मधून वाचताच ध्यानी येईल. हयाविषयी इंग्रजी गोटात भवति न भवति होऊन शेवटी तातडीचे नि अंतःस्थ धोरण असे ठरले की :-

इंग्रजी शिक्षितांचा नि सरकारी सेवकांचा जो ब्रिटिशनिष्ठ असा एक प्रभावी, संपन्न नि मुखर (Vocal) वर्ग हिंदुस्थानांतील सर्व प्रांतांत पसरलेला आहे त्याला संघटित करण्यासाठी त्याची एक अखिल भारतीय अशी संस्था काढावी.

हया ब्रिटिशनिष्ठ हिंदी संस्थेचे हस्तेच जनतेतील क्रांतिनिष्ठ प्रवृत्तींची जुनी पाळेमुळे सहजपणे खणून काढता येतील आणि नवी रूजणे अशक्य करून टाकता येईल अशी निश्चिती हया इंग्रजी कूटनीतिकांना वाटत होती. त्याप्रमाणे हया पक्षाचे पुढारी जे हयूमसाहेब त्यांनी सरकारी सेवेतून सन १८८३ मध्ये निवृत्त होताच ते कार्य हाती घेतले.

प्रथमतः त्यांनी प्रातोप्रांतींच्या ब्रिटिशनिष्ठ हिंदी पुढाऱ्यांशी अंतरीचे अंगित कळू न देता विचारविनिमय केला. त्यावेळी स्थापन झालेल्या वा होत असलेल्या प्रांतोप्रांतींच्या हिंदी राजकीय संस्थांचा कानोसा घेतला.

अशा राजकीय संस्थांमध्ये काळानेच नव्हे तर कर्तृत्वानेही अग्राधिकार पावलेली संस्था होती पुण्याची 'सार्वजनिक सभा'. रावसाहेब रानडे प्रभृति आंग्लशिक्षित थोर पुढाऱ्यांनी सन १८७० मध्ये ती राजकीय संस्था स्थापिली. लोक ज्यांना प्रेमादराने 'सार्वजनिक काका' असे म्हणत त्या गणेश वासुदेव जोशी ह्यांच्यासारख्या कष्टाळू देशभक्ताने तिच्या कार्यास वाहून घेतले होते. फार काय, वासुदेव बळवंत फडकेही त्यांच्याच शब्दांत सांगायचे म्हणजे 'नुसत्या भाषणबाजीचा वीट येईतोपर्यंत' काही दिवस तिच्यात काम करित असत. ती संस्था बोलून चालून नैर्बधिक (कायदेशीर) कक्षेतच काम करणारी असताही, त्या काळच्या कोणत्याही प्रकट राजकीय संस्थेला सुचला नसता किंवा झेपला नसता असा एक पुरोगामी ठराव सन १८७४ मध्येच तिने केला होता की हिंदुस्थानचे प्रतिनिधी ब्रिटिश पार्लमेंटमध्ये घेण्यात यावे आणि त्यांच्या विचाराने हिंदी राज्यकारभार चालावा! ह्या सार्वजनिक सभेच्या अनुकरणाने मुंबईसही फिरोजशाहा मेथा, तेलंग, तय्यबजी प्रभृति तत्कालीन पुढाऱ्यांनी 'बॉम्बे प्रेसिडेन्सी असोसिएशन' ही संस्था स्थापून प्रगत राजकीय चळवळ चालू केली. तिलाही रानडे यांचा हातभार लागलाच होता. मद्रासमध्ये त्याच प्रकारची 'महाजन सभा' सन १८८१ मध्ये नि बंगालमध्ये सुरेंद्रनाथ बॅनर्जीच्या नेतृत्वाखाली 'बंगाल नॅशनल लीग' ह्या प्रगामी राजकीय संस्था निघाल्या होत्या. ह्या संस्था प्रथम प्रांतिक होत्या तरीही आज ना उद्या त्यांच्या सहकार्यातून एक अखिल भारतीय राजकीय संस्था निघणार हे क्रमप्राप्तच होते. पुण्यास नि मुंबईस तशी भारतीय संस्था काढण्याची बोलणी चालू होती. सुरेंद्रनाथांनी तर सन १८८३ मध्ये 'Indian National Association' नावाची भारतीय संस्था काढून तिच्या शाखा हिंदुस्थानभर काढण्यासाठी पंजाबकडे एक प्रचारकी दौराही केला होता. पण पुढे काँग्रेस स्थापन झाल्यानंतर ही संस्था तीतच विलीन करण्यात आली.

परंतु केवळ हिंदी पुढाऱ्यांच्या नेतृत्वाखाली अशी संस्था निघावी हे इंग्रजी कूटनीतिज्ञांना रुचणारे नव्हते. ते श्रेय त्यांना स्वतःकडे घ्यावयाचे होते आणि दुसरे असे की, कितीही ब्रिटिशनिष्ठ असले तरी सुरेंद्रनाथादिक पुढारी हे हिंदी होते. सर्वस्वी त्यांच्या हाती असलेल्या संस्थेपेक्षा आपल्या गोऱ्या अँग्लो-इंडियन अधिकाऱ्यांच्या हाताखाली असलेल्या संस्थेवर ब्रिटिश राज्याचे स्थैर्य राखण्याची कामगिरी अधिक बिनधोकपणे सोपविणे इंग्रजांच्या दृष्टीने अवश्य होते. यासाठी सन १८८४ मध्येच ह्यूमसाहेबांनी आपल्या भोवती जे पटकन जमू शकले त्या सहकाऱ्यांसह वरील धोरणास धरून असलेली अशी एक अखिल भारतीय राजकीय संस्था स्थापिल्याची द्वाही लगोलग चहूकडे फिरवूनही टाकली. तिचे नाव ठेविले "The Indian National Union" तिची ठरली जाणारी मूल प्रतिज्ञा होती 'Unswerving Loyalty to the British Crown' ब्रिटिश राजमुकुटाशी अव्यभिचारी निष्ठा!

या संस्थेचे प्रभुत्व सरकारी ब्रिटिश अधिकाऱ्यांनी आपल्या हाती ठेवावे ह्याविषयी हिंदी पुढाऱ्यांचा विरोध झाला की काय? मुळीच नाही. तथा योजनेस जो काही विरोध झाला तो ब्रिटिश व्हाईसरायचा! ते आश्चर्यकारक वृत्त पुढे येणार आहे.

इंग्रजी सरकारच्या मोठमोठ्या अधिकार-पदांवरून हिंदुस्थानावर कालपर्यंत सत्ता गाजविणाऱ्या ह्या ह्यूमप्रभृती ब्रिटिश अधिकाऱ्यांनी निवृत्त होताक्षणीच हिंदी प्रजेचा पक्ष घेऊन लोककल्याणार्थ आपल्यात येऊन मिसळावे आणि हिंदी लोकांचे पुढारीपण स्वीकारण्याची कृपा करावी याविषयी आंग्लशिक्षित हिंदी लोकांतील ब्रिटिशनिष्ठ देशभक्तांनी जिकडून तिकडून या अँग्लो-इंडियन मंडळीवर, ह्या नव्या 'हिंदी प्रजेच्या मित्रा'वर, अभिनंदनाचा पाऊस पाडला. त्या संस्थेच्या घटनेत 'ब्रिटिश राजमुकुटाशी अव्यभिचारी निष्ठे'ची अट घालण्याची जी ह्यूम साहेबांची योजना होती ती तर ह्या हिंदी पुढाऱ्यांच्या स्वतःच्या निष्ठेचाच एक पुनरुच्चार होता. ह्यूमने ती अट घातली नसती तर ह्या हिंदी देशभक्तांनी आपण होऊन ती घालून घेतली असती. ती अट नसून आवड होती.

मध्यंतरी ह्यूमसाहेबांनी आपली ही योजना नि आम्ही मागे चिकित्सलेला तिच्यातील अंतर्गत हेतू ह्याविषयी सरकारच्या मंत्रिमंडळातील उच्चपदस्थ इंग्रजी अधिकाऱ्यांशी नि त्यावेळचे व्हाईसराय लॉर्ड डफरिन ह्यांच्याशी अंतःस्थपणे विचारविनिमय केला. प्रथमतः ही अखिल भारतीय संस्था जी काढावयाची ती सर्वस्वी राजकीय स्वरूपाची न काढता सामाजिक स्वरूपाची काढावी की काय याचा खल ह्या इंग्रजी कूटनीतिज्ञांत चालू होता. परंतु लॉर्ड डफरिन ह्यांनी स्वतः आग्रह धरला की, ही संस्था राजकीय स्वरूपाचीच हवी. त्याचप्रमाणे हेही निश्चितपणे ठरले की प्रयोगार्थ म्हणून ह्यूमसाहेबांनी तातडीने काढलेली वरील 'इंडियन नॅशनल युनियन' ही संस्था विसर्जून त्याच धोरणाचे पायावर पण शक्य तितक्या मोठ्या संख्येने हिंदी पुढाऱ्यांना समावेशून, रीतसरपणे त्यांची संमति घेऊन अखिल भारतीय स्वरूपाची एक नवी संस्था काढावी आणि तिचे नाव ठेवावे 'इंडियन नॅशनल काँग्रेस!' '

तथापि, व्हाईसरायांच्या प्रेरणेने ही जन्मू घातलेली 'काँग्रेस' संस्थाही पुढे मागे ब्रिटिश नेतृत्वाच्या पंज्यांतून सुटण्याचा संभव शक्यतो असंभवनीय करावा ह्यासाठी ह्यूमने सुचविले की, ह्या नव्या संस्थेच्या अधिवेशनाचे अध्यक्षपद प्रतिवर्षी त्या त्या प्रांतांच्या गव्हर्नरकडेच देण्याचा नित्याचा प्रघात पाडावा. पण लॉर्ड डफरिनने त्या योजनेस संमतिण्याचे नाकारले. कारण, की लॉर्ड डफरिनने ज्या हेतूने ह्या नव्या संस्थेच्या योजनेस प्रेरणा दिली होती तो हेतू तिला अशी प्रत्यक्षतःच सरकारी संस्था करण्याने साधणार नव्हता. जर गव्हर्नर प्रभृती सरकारी अधिकारी तिचे अध्यक्ष होते तर सामान्य लोकांना ती संस्था इंग्रजी सत्तेची हस्तक आहे असे उघड उघड दिसते आणि तिचा प्रभाव हिंदी लोकांवर अन्यथा पडता तसा कधीही पडता ना. पण तिला लोकांच्या देशभक्त म्हणून गाजलेल्या पुढाऱ्यांचेच नेतृत्व असले आणि तरीही तिने ब्रिटिश राज्य हिंदुस्थानच्या कल्याणास्तवच चिरायु व्हावे इत्यादी प्रकारची ब्रिटिशांची स्तुतिस्तोत्रे गाअली तर ती हिंदी जनतेतील अनेक लोकांना पटण्याचा अधिक संभव होता. दुसरा

महत्त्वाचा लाभ होता तो हा की हिंदी लोकांनी गायलेली ही ब्रिटिश 'स्तोत्रे' युरोप-अमेरिकेतील लोकांपुढे नि राष्ट्रांपुढे गावून ब्रिटिशांना उजळ माथ्याने आपल्या साम्राज्याचे समर्थन जगभर करता येते. कसे ते पुढे दाखवू.

प्रांतोप्रांतीच्या झाडून साऱ्या ब्रिटिशनिष्ठ हिंदी पुढाऱ्यांनी, मोठमोठ्या सेवानिवृत्त हिंदी नि ब्रिटिश अधिकाऱ्यांनी, राजकीय संस्थांनी, देशातील प्रमुख प्रमुख विधिज्ञ, डॉक्टर, संपादक, वित्ताधीश, विद्याधीशांनी या नव्या संस्थेस मिळण्याची वचने दिली. तिचे पहीले अधिवेशन रानडे, तेलंग, फिरोजशाह प्रभृति मुंबईच्या मान्यवर पुढाऱ्यांनी मुंबईस भरविण्याचा भार शिरावर घेतला. त्याचे अध्यक्षपद कोणास द्यावे? कोणाही शासकीय अधिकाऱ्यास ते देऊ नये म्हणून लॉर्ड डफरिनने हयूमसाहेबांना तर स्पष्टच सांगितले होते. म्हणून हयूमने आपण मागे राहून हिंदी पुढाऱ्यांना पुढे घातले आणि त्या हिंदी पुढाऱ्यांनी लॉर्ड डफरिनला आग्रहपूर्वक विनविले की हया नव्या भारतीय संस्थेच्या पहील्या अधिवेशनास तरी अध्यक्ष म्हणून आम्ही लार्ड रे (मुंबईचे भूतपूर्व गव्हर्नर) हयांनाच निवडणार आहो. तरी आपली अनुज्ञा असावी. पण लॉर्ड डफरिनने पुन्हा स्पष्टपणे नकार देऊन कळविले की, "आपल्या सदिच्छेचे गमक म्हणून या विनंतीस सरकार जरी स्वागतीत असले तरीही जन्मू घातलेल्या हया काँग्रेसचे अध्यक्षपद कोणा हिंदी गृहस्थानेच स्वीकारणे उचित होईल असे सरकारास वाटते!" ते तसे त्या सरकारला का वाटते त्या गुपिताविषयी मात्र डफरिनने चकार शब्द उच्चारला नाही हे सांगणे नकोच. पण त्या हिंदी भाबड्या प्रजेला मात्र त्यांच्यावर त्यांच्या ब्रिटिश राज्यकर्त्यांनी टाकलेला हा विश्वास, म्हणजे 'ब्रिटिशांच्या अंगी मुरलेल्या लोकसत्ताक परंपरेचे'... Democratic tradition' चेच-प्रत्यंतर होय असे वाटून मोठा संतोष झाला. हिंदी पुढारी म्हणत होते, "आमच्या हिंदी काँग्रेसला परके ब्रिटिश नेतृत्वच हवे." ब्रिटिश व्हाईसराय उत्तरत होते, "कशाला-कशाला! हिंदी नेतृत्वच हिंदी काँग्रेसला शोभते!" असा हयूमप्रभृतीच्या कूट नीतीचा खेळ रंगत चालला!

येथपर्यंत आम्ही सन १८६० ते सन १८८४ पर्यंत कालखंडात भिन्नभिन्न प्रांतांमध्ये मुख्यतः राजकीय स्थित्यंतर कसे होत गेले त्याचे हया ग्रंथाची पृष्ठभूमि म्हणून जितके अवश्य तितके समालोचन केले.

आता वर प्रस्ताविलेल्या 'इंडियन नॅशनल काँग्रेस'च्या प्रतिष्ठापनेपासून तो सन १८९५ च्या अंतापर्यंतच्या कालखंडातील राजकीय परिस्थितीचे समालोचन करू.

प्रकरण दहावे

अखिल भारतीय राष्ट्रीय सभेची स्थापना

(सन १८८५)

वर दिल्याप्रमाणे इंग्रजी कूटनीतिज्ञांच्या योजनेनुरूप रंगभूमीची सारी सजावट पूर्ण होताच सन १८८५ मध्ये 'इंडियन नॅशनल काँग्रेस'चे पहीले अधिवेशन मुंबई येथे भरले. अध्यक्षस्थानी बंगालचे ब्योमेशचंद्र बानर्जी यांची योजना झाली होती. प्रारंभीच भारताची सम्राज्ञी राणी व्हिक्टोरिया यांच्याविषयीची असीम नि अव्यभिचारी राजनिष्ठा प्रतिज्ञापुर्वक प्रदर्श-विण्यात आली. 'We pledge our unstinted and unswerving Loyalty to Her Majesty the Queen Victoria, The Empress of India!' ह्या पहील्या अधिवेशनापासून तो पुढे अनेक वर्षेपर्यंत हा राजनिष्ठेचा श्रीगणेशायनमः म्हटल्या वाचून काँग्रेसची पोथी पुढे वाचताच येत नसे. जसा आरंभ तसाच ह्या पहील्या अधिवेशनाचा अंतही राजनिष्ठेच्याच नव्हे तर ह्यूमसाहेबांच्याही जयजयकारात झाला." अशा अखिल भारतीय महासभेला जन्म देण्यात नि त्यातही पूर्वी सरकारचा एक उच्चपदस्थ अधिकारी असताही तिचे पुढारीपण स्वतः स्वीकारण्यात ह्यूमसाहेबांनी जे धाडस नि न्यायप्रियता दाखविली आणि हिंदी लोकांवर जे उपकार केले त्या विषयीची कृतज्ञता व्यक्तविण्यासाठी" त्या मंडपात जमलेल्या हिंदी प्रतिनिधींनी नि प्रेक्षकांनी ह्यूमच्या जयजयकारांनी (Three cheers for Hume) तेथील टीचभर आकाश दुमदुमवून सोडले. पण ह्यूमसाहेब लगोलग उभे राहून आज्ञापिते झाले, "हं, आता शेवटी तीनदांच नव्हे तर तीनदांच्या तिप्पटदा नि शक्य तर त्याच्याही तिप्पटदा (Three times three and if possible three times that) होऊ द्यात. हिंद-सम्राज्ञी व्हिक्टोरियांचे जयजयकार!' तसे ते झालेही. पुढे कित्येक वर्षेपर्यंत प्रत्येक काँग्रेस अधिवेशनाच्या शेवटी हा हिंद-सम्राज्ञीचा वा सम्राटाचा जयजयकार प्रतिनिधी प्रेक्षकांचा कंठ कोरडा पडतो तसाच दुमदुमत राही!

केव्हा केव्हा अशा जयजयकारांनी काँग्रेसमधील ह्या राजनिष्ठ देशभक्तांना होणाऱ्या कंठशोषाचे उपशमार्थ कोणी कनवाळु व्हाईसराय वा गव्हर्नर त्यांना थंडगार पेयेही पाजी. काँग्रेसचे दुसरे अधिवेशन कलकत्त्यास भरले असता स्वतः व्हाईसरायने, लॉर्ड डफरिनने, काँग्रेसच्या सर्व प्रतिनिधींना सन्मान्य पाहुणे म्हणून आमंत्रून एक थाटाचा उद्यानोपहार दिला होता. त्यानंतर भरलेल्या मद्रास येथील अधिवेशनाचे प्रसंगी मद्रासच्या इंग्रजी गव्हर्नरनेही काँग्रेस प्रतिनिधींना असाच एक उद्यानोपहार देऊन स्वागतिले होते.

हयूमसाहेब काँग्रेसचे अधिकार्यवाह (जनरल सेक्रेटरी) नेमले गेले. हिंदुस्थानवर मोठमोठया अधिकारपदावरून ज्यांनी ब्रिटिशसत्ता गाजविली होती नि नंतर जे सेवानिवृत्त झाले होते त्या हयूम, वेडबर्न साहेबांसारख्या अँग्लो-इंडीयनांना शक्य तेव्हा तेव्हा काँग्रेसचे अध्यक्षपदही देण्यात येई. हिंदुस्थानच्या तिजोरीतून नुसते लक्षावधि रुपये नुसत्या भृतिवारी (पेन्शनवारी) गिळंकृत करणाऱ्या हया अँग्लो-इंडियन वर्गातील हे वरील अध्यक्ष काँग्रेसच्या वाक्पीठावरून भाषणे देता देता जेव्हा हिंदुस्थानातील दीन, दरिद्री नि दुष्काळग्रस्त जनतेच्या करुणेने कासावीस होत तेव्हा अभिनय करावा तर असा असे म्हणत कसलेल्या नटांनी सुद्धा तोंडात बोटे घातली असती.

हळूहळू, काँग्रेसही काही मागण्या करू लागली. हिंदी लोकांना सरकारी सेवाविभागांतील उच्च अधिकारीपदांवर अधिक प्रमाणात नेमले जावे, काही कर उणे करावे, सरकारी समादेशक मंडळात (सल्लागार कमिट्यांत) थोड्या प्रमाणात का होईना पण हिंदी गृहस्थ नेमले जावे, हळूहळू विधिमंडळांचा अगदी मर्यादित प्रमाणात का होईना पण उपक्रम व्हावा. त्यामध्ये दोनचार प्रतिनिधी का होईनात पण निवडून धाडण्याचा अधिकार जनतेतील उच्च थरांना तरी मिळावा अशा अगदी सेवाभावाच्या त्या मागण्या असत. अशा मागण्या काँग्रेसने मागाव्या; नि त्यातीलही अगदी निरुपद्रवी त्या मोठ्या गाजावाजाने ब्रिटिश शासनाने पुरवाव्या; हेच ब्रिटिश कूटनीतिज्ञांचे धोरण होते, हे वर सांगितलेच आहे. त्याप्रमाणे हया मागण्यांस पाठिंबा देताना हिंदी पुढारी सरकारवर जी थोडीफार टीका करीत तिच्यापेक्षाही कडक भाषेत हया हयूम, वेडबर्न प्रभृति 'हिंदुस्थानच्या हित-चिंतकांनी' हिंदुस्थान सरकारवर टीका करावी. ती ऐकून त्या आमच्या भोळ्याभाबड्या ब्रिटिशनिष्ठ पिढीला वाटावे की हया आमच्या उदारधी अँग्लो-इंडियन पुढाऱ्यांनी केवळ हिंदुस्थानचे हितार्थच ही काँग्रेस काढली हयात काहीच शंका नाही. बिचारे आमच्यासाठी त्यांच्या स्वतःच्या इंग्रजी देशबांधवांशी नि त्यांच्याच इंग्रजी शासनाशीही किती कडकपणे भांडताहेत!

पण काँग्रेस का काढली त्याचे गुपितही सांगण्याचे अनिवार्य प्रसंग हया इंग्रजी कूटनीतिज्ञ पक्षीयांवर केव्हा केव्हा येतच होते. एक-दोन उदाहरणेच देऊ. काँग्रेसमधून भीत भीत होणारी सरकारवरची हिंदी पुढाऱ्यांची टीका नि त्यांच्या अगदी क्षुल्लक मागण्याही ज्यांना इंग्रजी सत्तेची अप्रतिष्ठा करणाऱ्या वाटत असाही एक इंग्रजी तिस्मारखांचा सोटेशाही पक्ष असे. त्यांचे एक पुढारी सर अक्लंड हयांनी, काँग्रेससारखी खोडसाळ संस्था काढून ब्रिटिश सरकारचा हिंदी लोकांवरील दबदबा नाहीसा करण्याचे नि हिंदी लोकांत असंतोषाचे बी रुजविण्याचे ब्रिटिशहितघातक कृत्य केल्याविषयी हयूमप्रभृतींवर सडकून टीका केली. तेव्हा हयूमसाहेबांनी खालील उत्तर दिले असे वेडबर्न हयूमच्या चरित्रात लिहितात :-

There was no cause for fearing political danger from the Congress... It is the British Government which has let loose forces which unless wisely guided and controlled must sooner or later involve consequences which are too dangerous to

contemplate. And it is to limit and control them and direct them when there is yet time to do so... that this Congress movement was designed.”

या छद्मी वाक्यांचा सरळ अर्थ एवढाच की हिंदुस्थानांत जी सशस्त्र क्रांतीची प्रवृत्ती वाढू लागली होती तिला जर हा काँग्रेसचा, ब्रिटिशनिष्ठेचा, पायबंद वेळीच घातला नसता तर सत्तावनच्या सशस्त्र युद्धासारखे एखादे भयंकर संकट इंग्रजी राज्यावर पुन्हा कोसळते. तशा सशस्त्र क्रांतिवादापासून हिंदी लोकांना परावृत्त करावे, म्हणून तर हे काँग्रेसचे मायाजाल पसरावे लागले. त्या काँग्रेसपासून ब्रिटिश साम्राज्याला कसली भीती असणार! उलट हयूम म्हणतात की, 'It is necessary for the safety of the state.' ब्रिटिश सत्ता हिंदुस्थानात सुरक्षित राखण्यासाठीच तिची आवश्यकता आहे!

इंग्लिशांना खरी भीती सशस्त्र क्रांतिकारकांची वाटे! काँग्रेसची नव्हे!

हेच विधेय ब्रिटिश लोकांच्या मनावर ठसविण्यासाठी ह्या 'हिंदुस्थानच्या हितचिंतकांच्या' कोटिक्रमांत त्या काळी एक अर्थपूर्ण उपमाही रुळलेली असे. सारा आडपडदा दूर करून जेव्हा त्यांच्या हेतूचे खरे स्वरूप त्यांना उघडे करून सांगावेच लागे तेव्हा ते चक्क म्हणत, 'अहो बाष्पयंत्रात वाफ जर सारखी कोंडीतच राहीलात तर केव्हा ना केव्हा तरी तिचा स्फोट होऊन त्या यंत्राचे तुकडे उडाल्यावाचून राहतील का? तसे होऊ नये म्हणून आपण अतिरेकी वाफेला बेताबेताने बाहेर सोडण्यासाठी बाष्पयंत्राला एक सुरक्षाछिद्र, एक safety valve ठेवीत असतो नाही का? ब्रिटिश राज्ययंत्राची गोष्ट तशीच आहे. परकीय राज्यकर्त्यांविरुद्ध वाढणाऱ्या असंतोषाचा जर दडपशाहीने सारखा कोंडमारा करित राहीलात तर त्याच्या क्रांतिकारक स्फोटासरशी त्या राज्ययंत्राचे तुकडे केव्हा उडतील याचा नेम नसतो. तसे न व्हावे म्हणून त्या असंतोषाला वाचा फोडली पाहीजे. बेताबेताने, बोलूनबोलून, त्या असंतोषाला ओसरून जाण्यासाठी एक सांडवाट, एक बाष्पछिद्र ठेवले पाहीजे. ते सुरक्षाछिद्र तो safety valve म्हणजे आम्ही काढलेली ही 'इंडियन नॅशनल काँग्रेस होय!'

एकीकडे हिंदी लोकांना सांगायचे की हिंदी लोकांच्या हितास्तवच काय ती आम्ही काँग्रेस काढली आहे आणि दुसरीकडे ब्रिटिश लोकांना सांगायचे की, हिंदुस्थानविषयी ब्रिटिशांची राजसत्ता अबाधितपणे चिरकाल टिकावी याच मुख्य हेतूने आम्ही काँग्रेस काढली आहे. असा हा हयूमप्रभृति लोकांचा दुतोंडीपणा पाहताच काँग्रेसमधील हिंदी देशभक्त चिडून गेले की काय? छे छे! त्या विसंगतीत त्यांना झोंबण्यासारखे नव्हतेच मुळी काही. ब्रिटिशांचे राज्य हीदुस्थानावर अकुंठपणे चिरकाल नांदावे कारण, त्यातच हिंदुस्थानचे कोटकल्याण झाले आहे, होते आहे, होणार आहे. ही त्या काँग्रेसी हिंदी देशभक्तांची स्वतःचीच निष्ठा होती. अर्थात ब्रिटिशसत्ता बळकट करणे नि हिंदुस्थानचे कल्याण करणे ह्या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू होत्या, एकाच अर्थाची दोन वाक्ये होती. तेव्हा हयूमने ब्रिटिश सत्तेच्या बळकटीसाठी काँग्रेस काढली असे म्हटले तरी ती हिंदी लोकांच्या हितार्थ काढली असेच म्हटल्यासारखे होते आणि हिंदी लोकांच्या हितार्थ

काढली असे म्हटले तरी ब्रिटिशसत्तेच्या बळकटीसाठी काढली असेच म्हणण्यासारखे होते. अशा भोंगळसुती वृत्तीच्या त्या काँग्रेसमधील ब्रिटिशनिष्ठ हिंदी देशभक्तांना ह्यूमप्रभृति ब्रिटिश पुढ्यांच्या दुतोंडी वक्तव्यांतील हा परस्पर विरोध झोंबत तर नसेच पण उलट तो विरोध हा विरोधाभास अलंकाराचे एक उत्कृष्ट उदाहरणच आहेस वाटे.

पण ह्यूम मात्र आपल्या ह्या अंध भक्तांच्यासुद्धा कधी आहारी जात नसे. काँग्रेसमधल्या ठरावातून ब्रिटिश हिताविरुद्ध चुकनसुद्धा त्यांच्यापैकी कोणी ब्र जरी काढला तरी ह्यूमप्रभृतीनी त्याला पायबंद घातलाच म्हणून समजावे. काँग्रेसच्या तिसऱ्या-चवथ्या अधिवेशनांतच बहुधा मद्रासच्या हिंदी प्रतिनिधींनी आग्रह धरला की, हिंदुस्थानला ज्या निर्बंधान्वये निःशस्त्र करण्यात आले होते तो शस्त्रनिर्बंध (आर्म अॅक्ट) रहित करावा आणि अँग्लो-इंडीयनांप्रमाणेच हिंदी लोकांनाही शस्त्रे बाळगण्याची अनुज्ञा असावी. पण हा बेत पाहताच ह्यूमसाहेबांचे पित्त खवळून गेले. त्या भरात आपली नेहमीची "हिंदुस्थानच्या हितचिंतकांची" नाटकी भूमिका विसरून त्यांनी काँग्रेसला खडखडीतपणे बजावले की, "सत्तावनच्या काळ्याकुट्ट संकटाचा अनुभव ज्यांनी घेतलेला आहे असा कोणताही ब्रिटिश मनुष्य हिंदी लोकांच्या हाती पुन्हा शस्त्रे देण्यास धजणार नाही, मान्य होणार नाही! काँग्रेसने आपली मर्यादा सांभाळून बोलावे असले दायित्वशून्य ठराव आणण्याचा धोका पत्करू नये!" ह्यूमने मनातून सत्तावनचा केवढा धसका खाल्ला होता ते तो रागाच्या भरात असे चारजणांत बोलून गेला! त्याचे इतर सागेलागे अँग्लो-इंडियन फणकाउन म्हणाले, "ब्रिटनसारख्या परशक्तिशाली राष्ट्राने तुमच्या हिंदुस्थानचे सर्व शत्रूंपासून संरक्षण करण्याचे कंकण बांधले असता आणि अंतर्गत शांतता नि सुव्यवस्था राखण्याचे अभिवचन प्रत्यक्ष महाराणीच्या घोषणेत, त्या हिंदी 'मॅगनाचार्टा' दिले असता तुम्हाला शस्त्र मुळी हवीतच कशाला?" त्यांच्या या रागीट प्रश्नास समुचित उत्तर देणारा एखादा वासुदेव बळवंत हवा होता पण ह्यूमच्या काँग्रेसमध्ये तसला असभ्य मनुष्य कुठला असणार. जो सभ्य तोच काय तो तिचा सभासद होणार. त्या सभ्य सभासदांतील बहुतेकांनी 'हीदुस्थानची हितचिंतक' अशी ही अँग्लो-इंडियन मंडळी रागावलेली पाहताच त्यांच्या त्या 'तुम्हाला शस्त्रे मुळात हवीतच कशाला?' या आरोपगर्भ प्रश्नासरशी जी गांगरलेली उत्तरे दिली त्यांचा सारांश एवढाच : 'शस्त्रे कशाला हवीत? अहो नुसती आपली वाघरू पासून गुरेढोर, रानडुकरांपासून शेतीभाती, चोरदरोडेखोरांपासून घरदार रक्षण्यासाठीच काय ती! नाहितर आम्हांला हो काय करायची ती शस्त्रे न् बिस्त्रे!' दोघा-तिघांनी जी टणक म्हणून उत्तरे दिली ती तशी किती लिबलिबीत! म्हणे 'महाराणीच्या घोषणेप्रमाणे ब्रिटिशसाम्राज्याचे आम्हीही निष्ठावंत नागरिक आहोत. आणि शस्त्र बाळगणे हा निष्ठावंत नागरिकांचा एक प्राथमिक अधिकार आहे!'

हिंदी मॅगनाचार्टावरील भरमसाट भाष्ये

सत्तावनच्या क्रांतियुद्धानंतर काढलेल्या राणीच्या घोषणापत्रकात अशी काही दोनचार आश्वासक वाक्ये होती की, व्हिक्टोरिया महाराणीने आता हिंदुस्थानचा सारा राज्यकारभार ईस्ट इंडीया कंपनीचे

विसर्जन करून, ज्याअर्थी आपल्या हाती घेतला आहे त्याअर्थी, हयापुढे तिच्या सर्व प्रजेला समसमानतेने वागविले जाईल, संरक्षिले जाईल.

या वाक्यावर काँग्रेसमधील इंग्रजी कूटनीतिज्ञांनी आणि आमच्या ब्रिटिशनिष्ठ हिंदी देशभक्तांनी केलेल्या एकाहून एक वरचढ भाष्यांनी त्या काळची वृत्तपत्रे नि लिखाणे भरलेली आहेत. त्यांची तर्कप्रणाली संक्षेपतः अशी असे : ज्याअर्थी ब्रिटन आणि हिंदुस्थान यांची महाराणी एकच आहे त्याअर्थी तिचे साम्राज्य हे आम्हा दोघांचे सामाईक साम्राज्य आहे. ते सामाईक साम्राज्य असल्यामुळे हिंदुस्थानवर परराज्य आहे असे मानणे वा समजणे हा मुळातच अपसमज आहे. त्यातही महाराणीने सत्तावननंतर काढलेल्या घोषणा-पत्रकात हिंदुस्थानला दिलेल्या त्या ताम्रपटात, तिच्या सर्व प्रजाजनांना समानतेने वागविले जाईल असे स्पष्ट अभिवचन दिलेले आहे. अर्थात नैर्बधिक दृष्टीने हिंदी प्रजाजनाला ब्रिटनचा मुख्य प्रधानसुद्धा होता येईल- जसा ब्रिटिश प्रजानन आमचा गव्हर्नर किंवा गव्हर्नर जनरल होऊ शकतो. अतएव आमचा प्रश्न हिंदुस्थानचे स्वराज्य किंवा स्वातंत्र्य मिळविण्याचा नाही- ते नैर्बधिक दृष्ट्या आम्हास मिळालेलेच आहे! तर सोडवावयाचा प्रश्न आहे तो एवढाच की त्या निर्बंधान्वये प्रत्यक्ष कार्यवाही व्हावी. महाराणीचे हिंदुस्थानात येणारे काही अधिकारी खाष्ट असतात. जो उपद्रव होतो तो त्यांच्यामुळे. त्यांचे कपटी वर्तन महाराणीच्या आणि तिच्या मंत्रीमंडळाच्या कानावर घालण्यासाठी विलायतेत शिष्टमंडळे धाडण, हिंदी लोक स्वतःचे राज्य चालविण्यास अजून योग्य नसल्यामुळे त्यांची योग्यता वाढविणे, आपली राजनिष्ठा उत्कट नि अढळ ठेवणे; आणि तिला कलंक लागेल असा सशस्त्र बंडाळीसारखा जघन्य राजद्रोही नि देशद्रोही अपराध, देशात कोणाकडूनही घडल्यास, त्याचे अधिकाऱ्यांकडून तत्काळ पारिपत्य करविणे हा, नि एवढाच, आमचा मुख्य कार्यक्रम आहे. एका वाक्यात सांगायचे तर, आमचा वाद हीदुस्थानच्या आजच्या नोकरशाहीशी- ब्युरोक्रसीशी-आहे; ब्रिटिश राजमुकुटाशी नव्हे- सम्राज्ञीचे वा सम्राटाचे आम्ही हिंदुस्थानवासी लोक अत्यंत राजनिष्ठ प्रजाजन आहो!

काँग्रेसच्या त्या काळच्या अधिवेशनांतून एकाहून एक वक्ता त्या राणीच्या घोषणापत्रकाचे ते चिठोरे घेऊन, हात उंच उभारून गर्जू लागे; हा पहा आमचा 'मॅगनाचार्टा! तो देणारा कोणी अलबत्या गलबत्या नव्हे तर 'देवी श्री व्हिक्टोरिया सार्वभौमिनी'!

पण, ते 'मॅगनाचार्टाचे' चिठोरे तरी लिहून देण्यास त्या ब्रिटिशांच्या महाराणीस कोणी भाग पाडले? काँग्रेसच्या या लाळघोटू लोचटपणाने? का त्या सत्तावनच्या सशस्त्र क्रांतियुद्धाच्या बिकट रणाने? पण, हया कार्यकारणाचा उच्चारसुद्धा कोणी वक्ता करीना. बहुतेक हिंदी पुढाऱ्यांना त्यातले मर्मच कळत नसे, क्वचित ती माहितीही नसे. ज्यांना ते मर्म माहित होते ते काँग्रेसमधील हयूमप्रभृति अँग्लो-इंडियन पुढारी त्या पकरणी मेणघुणेपणाने मूग गिळून बसत.

देशभक्त दादाभाई नवरोजी यांची साक्ष

काँग्रेसमधल्या त्यावेळच्या प्रामाणिक देशभक्तांचे दादाभाई नवरोजी हे मुकुटमणी होते. आपल्या पारशी देशबंधूंना ही गोष्ट निःसंशयपणे भूषणावह आहे की त्यांच्या समाजात त्या दोन पिढ्यात हिंदुस्थानच्या हितासाठी जन्मभर झटत राहणारे दादाभाई नवरोजी, फिरोजशहा मेहता, वाच्छा यांच्यासारखे प्रामाणिक, कर्तृत्वशाली नि थोर थोर देशभक्त होऊन गेले. आम्ही वर जी हिंदुस्थानातील त्यावेळच्या वातावरणाची नि विशेषतः काँग्रेसच्या ब्रिटिशनिष्ठ मनोवृत्तीची रुपरेखा अंकिली तिची वास्तवता पटविण्यासाठी ह्या दादाभाई नवरोजींसारख्या थोर देशभक्ताचीच साक्ष काढली की पुरे. दादाभाई त्यावेळी 'राष्ट्र पितामह' ही त्यांना पुढे मिळणारी यथोचित पदवी पावलेले नव्हते. त्यांना ब्रिटिशनिष्ठेची कटुफळे चाखण्याइतके वयोवृद्ध नि ज्ञानवृद्धही अजून व्हावयाचे होते तथापि काँग्रेस निघाली तेव्हापासूनच एक लोकप्रिय पुढारी म्हणून ते हिंदुस्थानभर मान्यता पावले होते. पुढे सन १८९३ मध्ये लाहोर येथील काँग्रेसच्या अध्यक्षत्वाचा मानही त्यांना मिळाला. त्या अध्यक्षपदावरून दिलेल्या वक्तृत्वपूर्ण भाषणात देशभक्त दादाभाई नवरोजी म्हणाले:-

Our faith in the instinctive love of justice and fair play of the people of the United Kingdom is not misplaced... I for one have not the shadow of doubt in dealing with such Justice-loving and fair minded people as the British. We may rest fully assured that we shall not work in vain. It is this conviction which has supported me against the difficulties. I have never faltered in my faith in the British character and have always believed that the time will come when the sentiments of the British nation our glorious Sovereign proclaimed to us in our Great Charter of the Proclamation of १८५८ will be realized. याचा भावार्थ असा की, "ब्रिटिश लोकांच्या उपजत न्यायबुद्धीवर नि सद्वर्तनावर आम्ही जी निष्ठा ठेवीत आहोत ती अस्थानी नाही. माझ्यापुरते तरी मी सांगू शकतो की, ब्रिटिशांसारख्या न्यायप्रिय नि सच्छील लोकांशी वागण्यात मला कसलीही शंका वाटत नाही. अशा निष्ठेने आपण जे कार्य करित आहोत ते कार्य विफल होणार नाही अशी निश्चिती बाळगा. ह्या निश्चितीनेच सर्व अडचणींमध्ये मला आधार दिलेला आहे. ब्रिटिशांच्या शीलावरील माझा विश्वास कधीही ढळला नाही. मला असा विश्वास सदोदित वाटत आला आहे की असा एक दिवस उजाडेल की ज्या दिवशी १८५८ च्या घोषणापत्रात, त्या आम्हांस दिल्या गेलेल्या महान ताम्रपटात, त्या आमच्या मॅग्न्याचार्टात, ब्रिटिश राष्ट्राने आणि आमच्या कृपावंत सार्वभौमिनीने उद्धोषिलेल्या सद्भावना नि शुभेच्छा सफल झालेल्या आढळतील!' दादाभाईंसारख्या प्रौढ-प्रज्ञ नि प्रमुख पुढाऱ्यांच्या ह्या ब्रिटिशनिष्ठेची छाप त्याकाळी हिंदुस्थानातील विशी-तिशी उलटत असलेल्या सहस्त्रावधि होतकरू देशसेवकांच्या मनावर इतकी बळकटपणे पडली की पुढे काही वर्षांनी स्वतः दादाभाई त्या आशावादाला विटले; पण त्या त्यांच्या

शिष्यांच्या मनावरील ब्रिटिशनिष्ठेचे ते भ्रांतिपटल काही केल्या नष्ट होऊ शकले नाही. रानडे नि दादाभाई यांचे पट्टशिष्य देशभक्त गोपाळराव गोखले यांचेच उदाहरण पहा. वरील काळानंतर दहाबारा वर्षे उलटल्यावर गोखले जेव्हा त्यांच्या प्रौढ वयात काँग्रेसचे नेतृत्व पावले तेव्हा त्यांनी काढलेल्या Servants of India Society ची, भारत सेवक समाजाची जी घटनात्मक मूळ प्रतिज्ञा त्यांनी प्रसिद्धीपत्रकात ग्रंथिली ती होती अशी :

“The members of this new society frankly accept the British connection as ordained in the inscrutable dispensation of providence for India’s good. “

भावार्थ हाच की, “ह्या संस्थेचे सभासद, ईश्वरकृपेने हिंदुस्थानात स्थापन झालेल्या ब्रिटिश प्रभुत्वास निष्कपटपणे स्वीकारीत आहेत. कारण त्यातच हिंदुस्थानचे कल्याण आहे.”

अशा ब्रिटिशनिष्ठ देशभक्तांच्या नेतृत्वाखाली नि ब्रिटिश सरकारच्या प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष उत्तेजनाने काँग्रेसच्या शाखाप्रशाखांचा विस्तार पहील्या दहा वर्षांतच साऱ्या हिंदुस्थानभर वाढत गेला. ‘ब्रिटिशांचे उपकार’, ‘आमचा मॅगनाचार्ट’, ‘आमची सम्राज्ञी व्हिक्टोरिया’, ‘मायबाप सरकार’, ‘ब्रिटिश राज्य म्हणजे देवाचे वरदान’, ‘आम्ही त्यांचे केवळ राजनिष्ठ प्रजाजन’, ब्रिटिश साम्राज्य चिरायु होवो’ इत्यादी प्रकारची त्या अँग्लो-इंडियन पुढाऱ्यांनी पढविलेली आणि त्यावेळच्या काँग्रेसच्या हिंदी पुढाऱ्यांना नि अनुयायांना मनःपूर्वक पटलेली ती काँग्रेसी परिभाषा नि त्या काँग्रेसी घोषणा हिंदुस्थानातील दैनिकादैनिकांतून दुमदुमत राहिल्या. देशातील सारे मुद्रणपीठ नि वाक्पीठ काँग्रेसने हस्तगत केले. ब्रिटिशनिष्ठेचा महापूर देशभर घोंघावत वाहू लागला. हिंदुस्थान देशाची प्रातिनिधिक आणि मुखर अशी संस्था काँग्रेस हीच काय ती होय असे ह्यूमप्रभृति अँग्लो-इंडियन कूटनीतिज्ञांना गर्जून गर्जून जगास यथार्थपणे सांगता यावे अशी परिस्थिती वस्तुतःच उत्पन्न झाली. काँग्रेस, “स्वतःला नुसती मी लोकमान्य आहे,” इतकेच सांगून, संतुष्ट होत नव्हती; पण लोकमान्य म्हणवून घेण्यात तिला जे भूषण वाटे त्याहून “मी राजमान्यही आहे” हे सिद्ध करण्यात तिला दसपट भूषण वाटत असे. काँग्रेसमध्ये जो कोणी हिंदी देशभक्त आज पुढारी होई तो बहुधा परवा वा तेरवा कोणत्या तरी ब्रिटिश शासनात उच्च अधिकारपदी इंग्रजांकडून नेमला जाई. सर, सी. आय. ई., रावबहादुर अशी कोणती ना कोणती तरी मानाची पदवी सरकारकडून त्याला दिली जाई. कोणत्या तरी शासनीय समितीत वा समादेशक मंडळात (सल्लागार मंडळात) काँग्रेसमधल्या ह्या ब्रिटिशनिष्ठ हिंदी पुढाऱ्यांना घेण्यात येई. आणि आपणास ब्रिटिशांकडून मिळणाऱ्या या ‘राजमान्यते’च्या प्रसादचिन्हाविषयी काँग्रेसला इतका आत्मगौरव वाटे की काही विचारू नये.

अशा ह्या हुरळून गेलेल्या, काँग्रेसच्या त्यावेळच्या प्रमुखतम पुढाऱ्यांच्या भाषणांची नि प्रतिज्ञांची वानगी म्हणून आम्ही वर जे काही मूळ उतारे दिले आहेत; तशा अनेक भाबड्या भाषणांचा आणि

राजनिष्ठेच्या काँग्रेसी ठरावांचा, युरोप-अमेरिकेशी संबंध असलेल्या ब्रिटिशांच्या परराष्ट्रीय राजकारणातसुद्धा हयूमप्रभृति अँग्लो-इंडियन कूटनीतिज्ञ कसा कपटी उपयोग करून घेत हेही पाहण्यासारखे आहे.

इतरांचे देश जिंकून इंग्रजांनी आपले साम्राज्य जसे वाढविले तशीच युरोपमधील फ्रान्स, ऑस्ट्रिया, रशिया, प्रभृती देशांनीही आपआपली साम्राज्ये वाढविली होती. पण, त्यांचा नायनाट करून, आपले साम्राज्य तेवढे अकुतोभय करावे, ही इंग्रजांची महत्त्वाकांक्षा असल्याने, इतर साम्राज्यांतल्या पददलित लोकांनी किवा राष्ट्रांनी, स्वातंत्र्यास्तव, कुठेही उठावणी केली की त्या क्रांतिकारक पक्षाला इंग्लंड हटकून पाठिंबा देई. ऑस्ट्रियनांचे प्रभुत्व झुगारून देऊन स्वदेश स्वतंत्र करण्यासाठी अटालियन क्रांतिकारक उठले तेव्हा इंग्लंडने त्यांचा स्वातंत्र्यप्रेमी म्हणून गौरव केला. परपीडक नि छलक म्हणून ऑस्ट्रियन साम्राज्य नाहीसे झालेच पाहीजे अशी हाकाटी केली. फ्रेंच साम्राज्याविरुद्धही त्याच्या अंकित देशांनी सशस्त्र उठावण्या कराव्या म्हणून चिथविले. मॅझिनी, कोसूथ, रशियन क्रांतिकारक यांना इंग्लंडमध्ये आश्रय देऊन सर्व परतंत्र राष्ट्रांच्या स्वातंत्र्याचा कैवारी म्हणून आपली आपणच दवंडी पिटविली पण इकडे हिंदुस्थानच्या पायांतील इंग्लंडच्या दास्याची बेडी मात्र इंग्लंड लवलेशही ढिली करू अचछीत नसे. इंग्लंडच्या या कपटपटुत्वाविषयी युरोप नि अमेरिकेतील लोक टीकेची झोड उठवीत. जर इंग्लंडला जगातील सर्व साम्राज्यातील सर्व परतंत्र नि पीडित राष्ट्रांविषयी इतकी मनस्वी तळमळ खरोखरीच लागली असेल तर ते स्वतः त्यांच्या ब्रिटिश साम्राज्याच्या निर्घृण दास्यातून प्रथमतः हिंदुस्थान देशाला का मुक्त करीत नाहित? असा मर्मभेदक टोमणा इंग्रजांचे प्रतिस्पर्धी अंगलडला मारीत. परंतु इंडियन नॅशनल काँग्रेस स्थापन झाल्यापासून त्या प्रतिस्पर्ध्यांची तोंडे बंद करण्याचे फक्कड साधन इंग्लंडला मिळाले. किबहुना काँग्रेस काढण्यातला अँग्लो-इंडीयनांचा हाही एक हेतु होता; आणि लॉर्ड डफरिनने काँग्रेसचे अध्यक्षत्व इत्यादी पदे कोणाही गव्हर्नरादिक सरकारी अधिकाऱ्यांना न देता दिखाऊपणापुरती तरी काँग्रेस ही केवळ हिंदी लोकांची बिनसरकारी स्वतंत्र संस्था आहे असे भासवावे हे जे धोरण आखले ते काँग्रेसला परराष्ट्रीय राजकारणासही पुढे असा उपयोग करून घेता यावा म्हणूनच होय हे पूर्वी सांगितलेच आहे. ब्रिटिश वृत्तपत्र, वक्ते, परदेशीय प्रतिनिधी, पार्लमेंटचे सभासद नि ब्रिटिश मंत्रीही त्यांच्या युरोप-अमेरिकादिक प्रतिस्पर्ध्यांच्या वरील टोमण्यांना आता सरळ तोंड देऊन उत्तरू लागले, “हे पाहा काँग्रेसचे ठराव. हिंदुस्थान आमच्या साम्राज्यातून फुटू इच्छित नाही. म्हणून आम्ही तिथे राज्य करतो. आणि हिंदुस्थानच्या संमतीने हिंदुस्थानच्या हितार्थ तसे राज्य करणे आम्हा ब्रिटिशांचे नैतिक कर्तव्यच आहे.”

ब्रिटिशांच्या अशा उत्तरांची एक वानगी म्हणून वेडबर्न हयांच्या भाषणातील एक उतारा इथे देऊ. कालानुक्रमे हे भाषण थोडे पुढेच असेल तरी विषयानुरोधे इथेच उल्लेखिणे इष्ट. सन १९०५ मध्ये ‘ग्रीनिक एथिकल सोसायटी’मध्ये दिलेल्या हया भाषणात हिंदुस्थानच्या तिजोरीतून लव्ठ भृति (Pension) खाणारे हे साहेब म्हणाले, While the Italians had always refused to accept the Austrian rule (during the period of their forced subjection) as the national rule boycotted the

Austrians so as to make the administration impossible, the Indians on the other hand so far from boycotting the British had offered them their co-operation and accepted British Rule as their national rule, while the resolutions of the Indian National Congress showed how grievances might be redressed and the people made prosperous and contented, thus making British Rule popular, stable and strong.

भावार्थ असा कीं “ऑस्ट्रियनांच्या आपल्यावरील राज्यास इटालियनांनी स्वराज्य म्हणून केव्हाच संमती दिलेली नव्हती. त्याला इटली नेहमीच परराज्य, परदास्य असेच लेखित आली. तिने त्या ऑस्ट्रियाच्या परराज्यावर बहिष्कार टाकलेला होता. परंतु हिंदी लोकांनी आमच्या ब्रिटिश सत्तेवर बहिष्कार टाकलेला नाही. इतकेच नव्हे तर ब्रिटिशांच्या राजसत्तेलाच त्यांनी स्वराज्य म्हणून स्वतः अंगीकारले आहे, आमच्या ब्रिटिशसरकारशी ते आपण होऊन सहकार्य करीत आहेत. हिंदी लोकांची एकमेव प्रातिनिधिक असलेली जी इंडियन नॅशनल काँग्रेस तिचे ठराव पहा! तेच तुम्हांला (युरोपियनादिक लोकांना) हिंदुस्थानच्या ब्रिटिश राज्यनिष्ठेची साक्ष परस्पर देऊ शकतील. प्रजेची दुःखे नाहीशी करण्याचे आणि लोकांना संपन्न नि संतोषी ठेवण्याचे कामी ती काँग्रेस अशा प्रकारचे सहकार्य करीत आहे की ज्यायोगे हिंदुस्थानात ब्रिटिशसत्ता लोकप्रिय, प्रबळ नि अढळ बनू शकेल!”

म्हणजे मुख्य साध्य ब्रिटिशसत्ता हिंदुस्थानात अढळ नि प्रबळ राखण हे! त्यासाठी अपरिहार्य तेवढीच काय ती लोकांच्या सुखाची नि संतोषाची उठावे, इतके निगरगट्ट स्पष्टपणे आपले मनोगत ब्रिटिश साम्राज्यवादी वारंवार सांगत आले असताही काँग्रेसचे भाबडे हिंदी पुढारी त्यांना, ‘हिंदुस्थानचे हितचिंतक’ म्हणून गौरवीतच होते. अशा स्थितीत मेकालेपासून ह्यूमपर्यंत ‘पराजित हीदुस्थानचे मनसुद्धा जिंकून टाकण्यासाठी, मनसुद्धा मारून टाकण्यासाठी’ आपण ज्या ज्या युक्त्या-प्रयुक्त्या योजल्या त्या बहुतांशी सफल होत चालल्या आहेत असच समाधान ब्रिटिश कूटनीतीला वाटू लागले ह्यात काहीच आश्चर्य नव्हते. जी स्वतःला “हिंदुस्थानची राष्ट्रीय- सभा, इंडियन नॅशनल काँग्रेस” म्हणविते, तिने स्वसंतोषाने, हिंदुस्थानचे स्वातंत्र्य नि राज्यपद हीरावून घेणाऱ्या ब्रिटिश सत्तेच्या मस्तकावर ‘आमची सम्राज्ञी’ म्हणून चवऱ्या मोर्चेले ढाळीत बसण्यात बहुमान मानावा याची युरोप-अमेरिकेतील स्वतंत्र जगताला लाज वाटे, पण त्या हिंदुस्थानी राष्ट्राच्या प्रातिनिधिकपणाचा टेंभा मिरवणाऱ्या काँग्रेसला त्या दास्याची काही खंत वाटत नसे. उलट ते दास्य देवाचे वरदान वाटे.

तथापि ‘विषमप्यमृतम् क्वचिद् भवेत्’

यद्यपि आमच्या लोकांची राजकीय स्वातंत्र्याची महत्त्वाकांक्षा आणि तिच्या सफलतेसाठी आवश्यक असलेली सशस्त्र क्रांतीची प्रवृत्ति मारून टाकण्यासाठीच, इंग्रजांनी ही ब्रिटिशनिष्ठ काँग्रेस

काढविली नि वाढविली होती तथापि 'विषमप्यमृतम् क्वचिद् भवेत्' या न्यायाने तिचा आमच्या देशाला उपकारक असा एक अवांतर परिणाम मात्र अपरिहार्यपणे होत चालला.

काँग्रेसचे नावच मुळी 'इंडियन नॅशनल काँग्रेस', भारतीय राष्ट्रसभा, असे ठेवण्यात आले होते. म्हणजे इंडीया-भारत-हिंदुस्थान हे आसेतुहीमाचल एक, एकजीव, अखंड राष्ट्र आहे ही भावना त्या लोकांतच अनुस्यूत होती. निरनिराळ्या प्रांतांतील निरनिराळ्या भाषांचे नि वेषांचे सहस्त्रावधी देशभक्त नि विचारवंत लोक काँग्रेसच्या वार्षिक आणि प्रांतिक अधिवेशनांतून जसजसे वारंवार एकाच राष्ट्रभावनेने एकत्र येऊ लागले तसतशी सामान्य जनतेतही देशभक्तीची भावना खोलवर रुजत चालली. आपण कोटीकोटी लोक त्या एकाच भारतमातेचे संतान आहोत; आपले भिन्न भिन्न प्रांत हे त्या भारतभूमीची, आपल्या ह्या अखंड हिंदुस्थान देशाची, केवळ अंगोपांगे आहेत; आपली राष्ट्रीय नि राजकीय सुखदुःखे एकच आहेत आणि आपण सर्वांनी ह्या जगातील इतर राष्ट्रांप्रमाणे एक बलाढ्य नि मानाढ्य राष्ट्र म्हणून नांदावयाचे असेल तर आपण सर्वांनी एककेंद्र, एकात्म, अखिल भारतीय नि अखंडभारतीय असे राजैक्यही संपादिले पाहीजे अशा, हिंदुजगतात आधीच अंतर्हित असलेल्या, भावनांची एक नवी लाट देशाच्या या टोकापासून त्या टोकापर्यंत प्रकटपणे हेलकावत चालली.

परंतु काँग्रेसमधील इंग्रजीशिक्षित पुढाऱ्यांना वाटू लागल की ही जी अखंड हिंदुस्थानच्या एकात्मत्वाची प्रबुद्ध जाणीव आणि राष्ट्रैक्याची भावना देशभर अकस्मात संचरत चालली आहे ती इंग्रजी शिक्षणाचे फळ आहे. अर्थात ब्रिटिशांचे एकछत्री राज्य ह्या देशावर नांदत आहे म्हणूनच काय ती पंजाब, बंगाल, मद्रास प्रभृति भिन्नप्रांतीय लोकांमध्ये आपण एका राष्ट्राचे लोक आहोत अशी पूर्वी कधीही नसलेली आत्मीयता आज प्रथमच उत्पन्न झालेली आहे. निःसंशय भारतीय राष्ट्रैक्याची नि राज्यैक्याची कल्पनासुद्धा ब्रिटिश इकडे येण्यापूर्वी आम्हांस नव्हती, ती ब्रिटिशांच्या एकछत्री राज्यसत्तेचीच देणगी आहे. काँग्रेसमधील हिंदु पुढाऱ्यांच्या या श्रद्धेला इंग्रजी पुढारी अर्थातच उचलून धरीत होते ह सांगणे नकोच. इंग्रजी पुढारी उघड उघड धमकावून सांगत, हिंदी लोकांमध्ये ही राष्ट्रैक्याची भावना जर तुम्हांला बळकट करावयाची असेल तर तुम्ही प्रथमतः ब्रिटिशांच्या एकछत्राशी सदोदित राजनिष्ठ राहिले पाहीजे. जर ब्रिटिश छत्र भंगले तर तुमच्या एकसंघ होत चाललेल्या या अखंड हिंदुस्थानच्या राष्ट्रैक्याचेही तुकडे तुकडे उडून जातील. तुम्हा कोटीकोटी हिंदी लोकांना देशभक्तीच्या सूत्राने एकत्र बांधू शकेल असे एकच उपकारक बंधन आहे- ब्रिटिशांचे एकछत्र! तथापि वस्तुस्थिती काय होती?

हिंदी राष्ट्रसभेच्या पायाभरणीतच मुस्लिम पायधरणीचा कालध्वम् (TIME-BOMB)

हया काँग्रेसी पुढाऱ्यांनी आणि त्यांच्या प्रचारकांनी स्वतःलाच जर असा आत्मनिरीक्षक प्रश्न केला असता की, आपण हया आपल्या काँग्रेसला 'इंडियन नॅशनल काँग्रेस' म्हणजे 'भारतीय राष्ट्रसभा' म्हणून जे म्हणवून घेत आहो ते कोणाच्या जिवावर? राष्ट्राच्या-नेशन'च्या नावे काँग्रेसने आव्हान देताच अवघ्या दोन तीन वर्षात आसाम ते सिंध नि काश्मीर ते कन्याकुमारी पर्यंतचे हे जे सहस्रावधी देशभक्त लोक तिला साद देते झाले आहेत नि तिच्या राष्ट्रीय पीठाभोवती एकवटले आहेत, ते कोण आहेत? फार काय, हे काँग्रेसचे सभासमारंभांतून स्वतःला 'हिंदी' म्हणवून घेत असणारे पुढारीही मुळात घरचे कोण आहेत? माननीय पण तुरळक अपवाद सोडता ते काँग्रेसचे स्वदेशभक्त पुढारी नि ते स्वदेशभक्त सहस्रावधी अनुयायी होते सारे हिंदु! त्यांच्याच जिवावर काँग्रेस आपल्याला 'भारतीय राष्ट्रसभा', इंडियन नॅशनल काँग्रेस, म्हणवू शकत होती. केवळ इंग्रजी शिक्षणाने जर ही राष्ट्रैक्य भावना येऊ शकती तर, त्या काळीही हिंदुस्थानात जे सहस्रावधी इंग्रजीशिक्षित मुसलमान आणि सरकारात उच्च अधिकारपदांवर असलेले मुसलमान विद्यमान होते, त्यांच्यातही तिच्या भारतीय राष्ट्रैक्याची भावना उसळावयास पाहीजे होती! मग ते सहस्रावधि मुसलमान त्या 'इंडियन नॅशनल काँग्रेस'मध्ये आले का? सर बद्रूद्दीन तय्यबजीसारखी दोन-तीन नावे सोडली असता इंग्रजीशिक्षित वा अशिक्षित मुसलमान समाज असा काँग्रेसला का मिळाला नाही? मिळाला नाही इतकेच नव्हे तर मुसलमानी इंग्रजीशिक्षित वर्गानेच, त्यांच्यातील जे अग्रणी पुढे सर सय्यद अहमद या नावे प्रख्यातीस पावले त्यांच्या नेतृत्वाखाली, काँग्रेस स्थापन झाली न झाली तोच, तिला विरोधिण्यासाठी दुसरी मुस्लिम पक्षीय संस्था, 'The Patriotic Association' हया नावाची काढली नाही का? आणि या इंग्रजीशिक्षित मुस्लिमांनीच साऱ्या मुसलमान समाजाला उद्देशून घोषणांचा डांगोरा पिटविला नाही का की "काँग्रेस? ही हिंदु काँग्रेस आहे! मुस्लिमांनो, बहीष्कार घाला! काँग्रेस वर बहीष्कार!"

भारतीय राष्ट्रैक्याची भावना शतकोशतके हिंदूंच्या रक्तात मुरलेली होती

इंग्रजीमध्ये 'Nation and State' हे दोन शब्द आहेत. ते दोन शब्द राजकारणातील दोन भिन्न भावांचे वाचक आहेत. आपल्या राष्ट्र शब्दाची व्युत्पत्ति गौण ठरून त्याला आता जो रूढार्थ प्राप्त झाला आहे त्या अर्थी तो शब्द इंग्रजी 'नेशन' शब्दाचा अर्थ व्यक्तवू शकतो. तसेच 'स्टेट' म्हणजे राज्य. या संकेतान्वये पाहता राष्ट्रसंस्था नि राज्यसंस्था हया दोन अंशतः भिन्नार्थक संस्था आहेत. युगायुगांच्या भौगोलिक, ऐतिहासिक, धार्मिक नि सांस्कृतिक अशा प्रिय नि पूज्य बंधनांनी निगडित झालेल्या आणि

भारतात निवसत असलेल्या ह्या आमच्या कोटीकोटी देशबांधवांच्या हिंदु जगतात राष्ट्रैक्याची नि देशैक्याची भावना सहस्रावधी वर्षांपासून रक्तात मुरत आलेली आहे. हे हिंदुजगत ह्या आसेतु हीमाचल भारतभूमीला, आपली पितृभू नि आपली पुण्यभू म्हणून पूजित आले आहेत. 'उत्तरस्याम् समुद्रस्य हीमाद्रेश्चैव दक्षिणम्। तद्वर्षं भारतम् नाम भारती यत्र संततिः॥' ही आमच्या राष्ट्रैक्याची व्याख्या आर्ष आहे: इंग्रजी नव्हे. आपल्या ह्या राष्ट्रैक्याची परिणति राज्यैक्यातही व्हावी. हे आपले भारतीय राष्ट्र एकछत्री व्हावे, अशी महत्त्वाकांक्षाही प्राचीन काळापासून आमच्या राष्ट्रीय हृदयात सळसळत आली आहे. तिच्या प्रेरणेने अखिल भरतखंडावर एकछत्री राज्यसत्ता प्रस्थापून त्याचे राज्यैक्यही साधण्याचे भगीरथ यत्न प्राचीन कालापासून आमची दिग्विजयी सैन्ये नि राजमंडले करीत आली. साम्राज्यसंस्था, चक्रवर्तित्व संस्था, राजसूयाश्वमेधादिक यज्ञप्रथा, ह्या त्या प्रयत्नांच्याच द्योतक होत. आमच्या इतिहासाची अगदी अलीकडची पाने चाळली तरी सुद्धा हेच आढळेल की मुसलमानी पादशाहीस उलथून पाडून आसिंधुसिंधु हिंदुस्थानात हिंदुपदपादशाही स्थापण्याची प्रबुद्ध महत्त्वाकांक्षा धरून महाराष्ट्रीय पराक्रमाने ते ध्येय गाठीतही आणले होते. ह्या विषयाचा सविस्तर प्रपंच आम्ही आमच्या Hindutva (हिंदुत्व) या पुस्तकात केलेला आहे. जिज्ञासा असेल त्यांनी तो पहावा.

महाराष्ट्र साम्राज्याच्या त्या काळी विजयोत्फुल्ल हिंदु हृदयात उसळणाऱ्या राष्ट्रैक्याच्या प्रबळ भावनांचा प्रतिध्वनि त्या काळच्या भाषेत जर ऐकावयाचा असला तर गोविंदराव काळे यांनी नाना फडणविसांना सन १७९३ चे जवळपास, म्हणजे महाराष्ट्र राज्यात इंग्रजांच बोटही शिरलेले नव्हते त्या वेळी, लिहीलेल्या सुप्रसिद्ध पत्रातील खालील वाक्ये वाचावी :

“... अटक नदीचे अलीकडे (सिंधुनदीचे अलीकडे), दक्षिण समुद्र पावेतो हिंदूंचे स्थान: तुर्कस्थान नव्हे! ही आपली सीमा पांडवांपासून विक्रमाजितापावेतो त्यांनी राखून उपभोग घेतला. पुढे राज्यकर्ते नादान निघाले. यवनांचे प्राबल्य झाले... पुढे शिवाजी महाराज शककर्ते व धर्मरक्षिते निघाले. त्यांनी किंचित कोन्यात धर्मरक्षण केले. पुढे नानासाहेब व भाऊसाहेब प्रचंड प्रतापसूर्य असे झाले की असे कधी झाले नाही. हल्ली श्रीमंतांच्या पुण्यप्रतापे करून व राजेश्री पाटीलबाबांच्या (महादजी शिंदे यांच्या) बुद्धि व तरवारीच्या पराक्रमे करून सर्व (पुनरपि) घरास आले... ज्यांनी ज्यांनी हिंदुस्थानात शिरे उचलली त्यांची पाटीलबाबांनी फोडली. न लाभाव्या त्या गोष्टी लाभल्या. त्यांचा बंदोबस्त शककर्त्यांप्रमाणे होऊन उपभोग घ्यावा हे पुढेच आहे. कोठे पुण्याईत उणे पडले आणि काय दृष्ट लागेल न कळे. झाल्या गोष्टी यात केवळ मुलुख, राज्य प्राप्त अतकच नाही तरी वेदशास्त्ररक्षण, गोब्राह्मण प्रतिपालन, सार्वभौमत्व हाती लागणे, कीर्ति यश यांचे नगारे वाजणे इतक्या गोष्टी आहेत, हे किमया संभाळणे!..”

हीदू जगताच्या पिंडात अखिल भारतीय राष्ट्रैक्याची भावना अशी अंतर्हित होती यास्तवच 'इंडियन नॅशनल काँग्रेसचे', 'अखिल भारतीय राष्ट्रसभेचे' नाव ऐकताच तिचे हिंदूना ममत्व वाटू लागले. ती आपल्याच राष्ट्राची संघटना आहे, अशी आपुलकी त्यांच्या हृदयात आपोआप स्फुरली. आपल्या

मातृभूमीची सेवा करणे हे आपले कर्तव्यच आहे अशा निष्ठेने, भाडोत्री प्रतिमूल्याचा कोणताही सौदा न करता ते सहस्रावधि हिंदु देशभक्त नि देशसेवक त्या राष्ट्रसंस्थेच्या पीठाभोवती एकवटून उभे ठाकले.

पण मुसलमान?

उलटपक्षी “या, या” म्हणून काँग्रेसी हिंदु पुढारी विनवणी करीत असताही त्या अखिल भारतीय राष्ट्रसभेमध्ये मुसलमान का आले नाहित? इतकेच नव्हे तर अगदी तिच्या जन्मापासूनच मुसलमानांनी जाति-धर्मनिरपेक्षपणे एका राष्ट्रात विलीन होणाऱ्या काँग्रेसच्या मूळ सिद्धांताचाच मुसलमान इतका तिटकारा का करीत गेले आणि तत्काळ काँग्रेसविरुद्ध आपली स्वतंत्र मुस्लिम संघटना का उभारते झाले? भाबडे बिचारे काँग्रेसीय हिंदु देशभक्त! मुसलमानांची मूळची धर्मप्रवृत्ति; नि तदधिष्ठित ऐतिहासिक परंपरा कोणती यांचा त्या इंग्रजीशिक्षित काँग्रेसीय हिंदु पुढाऱ्यांपैकी बहुतेकांना ओनामा सुद्धा माहित नव्हता. हिंदुमुसलमानादिकांचे सामाईक ‘हिंदी’ ‘इंडियन’ राष्ट्र असे त्यांचे ज काँग्रेसीय ध्येय त्यांना प्रामाणिकपणे अगदी निर्भळ देशभक्तीच प्रतीक वाटे तेच मुळी मुस्लिमांच्या धर्मनिष्ठेचा नि ऐतिहासिक परंपरेचा उपमर्द करणारे होते. मुसलमानांच्या धर्मशासनाप्रमाणे हिंदुमुसलमानांचे ‘सामाईक’ राज्य हे वाक्यच मुळात होते अधर्म, पापी जे निर्भळ मुस्लिम राज्य तेच काय ते धर्म्य, त्यांच्या ‘शरियत’ला (शास्त्राला) धरून. काँग्रेस मुसलमानांना जो जो आंजारून गोंजारून भावपूर्ण भाषेत सांगत सुटली की “आपण हिंदु मुसलमान एकाच देशमातेची लेकरे म्हणून आपण देशबंधु आणि म्हणून एका हिंदी राष्ट्राचे नागरिक आहो!” तो तो मुसलमान मनातल्या मनात अधिकच चिडू लागत. कारण मुसलमानांच्या धर्मशास्त्राप्रमाणे जीत निर्भळ मुस्लीम राज्य नाही ती भूमि त्यांचा देशच होऊ शकत नव्हती. तिला म्हणे “देशमाता” म्हणा! तोबा, तोबा! त्यातही ज्या देशात मुस्लिम राज्य तर नाहीच पण मुस्लिम बहुसंख्यही नाही, उलट केवळ मुस्लिमेतरांचीच नव्हे तर त्यातही हींदूसारख्या मूर्तिपूजकांची प्रचंड बहुसंख्या आहे तो देश तर प्रत्यक्ष काफरस्थान, नापाक. अशा देशात बलवत्तराशी गाठ पडली तर मुसलमान गोगलगाईसारखे नरम येऊन रहात खरे पण ते भीतीने, निष्ठेने नव्हे. फार काय, अशा ‘नापाक’ देशात ते तसे जोपर्यंत राहतील तोपर्यंत त्यांना एक धार्मिक प्रायश्चित्तही घ्यावे लागते. अक्षरशः ‘तोबा’ करावा लागतो. मुसलमानांच्या या मनःप्रवृत्तीची निंदा करण्यासाठी वा स्तुति करण्यासाठी आम्ही ही विधाने करीत नसून वस्तुस्थिती जशी आहे तशी सांगत आहो. स्वतः कोणताही मुस्लिम शास्त्रज्ञ मुसलमान हे नाकारणार नाही आणि तसे त्यांच्यातील कोणी नाकारले तरी मुस्लिमांचे धर्मशास्त्र नि इतिहास तर कुठे गेला नाही ना? हवे त्याने त्याच्याशी ही विधाने पडताळून पहावी.

काँग्रेसच्या विरुद्ध मुसलमानांच्या अराष्ट्रीय मागण्यांचा आरंभ

वर दिलेल्या मुस्लीम धर्मनीतीच्या नि राजनीतीच्या प्रचारार्थ सर सय्यद अहमद यांच्या प्रयत्नामुळे मुसलमानांसाठीच स्वतंत्र अशी एक शिक्षणसंस्था अलिगड येथे काढण्यात आली. इंग्रजी

शिक्षणामुळे होणारे लाभ पदरी पाडून घेऊनही, ते शिक्षण घेतलेल्या हिंदूमध्ये हिंदुत्वाच्या जातिवंत स्वाभिमानाला मारक होणाऱ्या ज्या ब्रिटिशछाप 'हिंदीत्वा'ची रोगट साथ बळावतच चालली होती, तशी मुस्लिम तरुणांचीही स्थिति होऊ नये आणि इंग्रजीशिक्षित मुस्लिम हा अशिक्षित मुस्लिमांहूनही कट्टर मुस्लिम बनलेला असावा अशा ईर्ष्येने अलिगडची शिक्षणसंस्था भारावलेली होती. हीच संस्था पुढे काही कालाने हिंदुद्वेष्ट्या मुस्लिम राजनीतीचे केंद्र म्हणून गाजलेल्या अलिगड विद्यापीठात परिणत झाली.

नवीन काळास अवश्य अशा मुस्लिम संस्था, वृत्तपत्रे, अधिवेशने प्रभृति साधनांनी युक्त अशा मुस्लिम संघटना उभारून मुस्लिम पुढाऱ्यांनी सामुदायिकरीत्या काँग्रेसविरुद्ध इंग्रजसरकारकडे तीव्र प्रतिवाद करण्यासही आरंभिले. त्यांच्या त्यावेळच्या लिखाणांचा नि बकाणांचा अढळ बिंदु म्हटला म्हणजे हा : काँग्रेस ही हिंदुसंस्था आहे. ब्रिटिश सरकार जर तिचे सामर्थ्य वाढू देईल आणि हिंदूना मोठमोठे अधिकार देईल तर वस्तुतः इथे हीदुराज्य होईल. पण मुसलमान अशा हिंदूंच्या राज्यात राहण्यास कधीही मान्य होणार नाहीत. ब्रिटिशांच्या राज्यात आम्हाला धोका वाटत नाही. ह्यासाठी काँग्रेसच्या कोणत्याही मागण्या, तिच्यातील हिंदु पुढाऱ्यांना देण्यात येणाऱ्या उच्चपदस्थ चाकऱ्या, सरकारी समित्यांवरील नेमणुका, कोणतेही राजकीय वा नागरिक अधिकार इत्यादी पकरणी प्रथमतः आम्हा मुस्लिमांच्या प्रतिनिधींची स्वतंत्रपणे संमति घेऊनच सरकारने काय ते केले पाहिजे. इतकेच नव्हे तर आम्हा मुसलमानांचे ह्या देशाचे भूतपूर्व राज्यकर्ते म्हणून जे विशेष महत्त्व आहे ते लक्षात ठेवून आणि त्यातही आम्ही अल्पसंख्य असल्यामुळे आमच्या संरक्षणाचे जे विशेष दायित्व सरकारवर आहे, तेही ध्यानी घेऊन राजसेवा विभागातील उच्चपदे, चाकऱ्या, प्रतिनिधीत्व इत्यादी अधिकार वा सुविधा देण्याच्या प्रत्येक प्रश्नी, सरकारशी भांडणाऱ्या ह्या हिंदूंहून, आम्हा राजनिष्ठ मुसलमानांना अधिक प्रमाणाने नि जातवार वाटा मिळाला पाहिजे!

हे सांगावयास नकोच की ह्यूमप्रभृति काही ब्रिटिश कूटनैतिकांनी जसे काँग्रेसला तिच्या ब्रिटिशनिष्ठ श्रद्धेमुळे एकीकडे उचलून धरले होते तसेच दुसरीकडे दुसऱ्या काही ब्रिटिश राजकारण्यांनी मुस्लिम संघटनेच्या काँग्रेसविरोधालाही उचलून धरल होते. ब्रिटिश राजनीतिज्ञांचे हे दोन पक्ष दिखाऊ होते. आतून त्यांचा उद्देश होता एकच. ब्रिटिश राज्याच्या स्थैर्यासाठी ब्रिटिशांना ह्या दोन्ही परस्परविरोधी हिंदी संस्थांची आवश्यकता होती. त्यांच्या फुटीतच होती ब्रिटिश साम्राज्याची बळकटी.

ह्या वेळी काँग्रेसचे कर्तव्य काय होते?

हे अगदी स्पष्टच आहे की, हीदुमुसलमानांत ही फूट पाडण्याचा दोष काँग्रेसच्या माथी केव्हाही मारता येणार नव्हता. भारतीय राष्ट्रसभेने आपल्या पुढे जे ध्येय ठेवले होते ते भौगोलिक राष्ट्रवादाचा Geographical Nationality चे होते. एका देशात जे राहतात ते लोक धर्मजातिनिरपेक्ष एकराष्ट्र असतात किंवा असले पाहिजेत. युरोपातील फ्रान्सप्रभृति काही देशांच्या आणि विशेषतः ब्रिटनच्या त्या वेळच्या

एकराष्ट्रीय स्वरूपावरून देखोदेखी त्यांनी राष्ट्राची ही भौगोलिक व्याख्या उचलली होती... वास्तविक पाहता, स्वतः त्या टीचभर ब्रिटनमध्ये तशी देशीय राष्ट्रक्याची भावना अंगी मुरण्यापूर्वी स्कॉटलंड, इंग्लंड, वेल्स प्रभृति घटकांतील आणि रोमन कॅथॉलिक, प्रॉटेस्टंट प्रभृति धर्मपंथातील कितीतरी यादवी युद्धांच्या स्थित्यंतरांतून त्यांना शतकोशतके रखडत यावे लागले होते. परंतु इतका कोणताही खोल विचार न करता, एक देश एवढाच काय तो राष्ट्रक्याचा घटक असतो अशा एकांगी श्रद्धेने तीच व्याख्या काँग्रेसने हिंदुस्थानास लावली होती. तीही एका अर्थी अयोग्य नव्हती. तोही प्रयोग करून पाहण्यासारखा होता. येथपर्यंत या दिशेने एका अर्थी काँग्रेसची वाट चुकली नव्हती. यासाठी मुसलमानांनी “काँग्रेस हिंदूंची आहे. आम्ही तीत येत नाही. आम्हाला मुसलमान म्हणून विशेष अधिकार मिळतील तरच आम्ही तिच्यात येऊ” असा अधिक्षेप करताच काँग्रेसच्या ‘भारतीय राष्ट्रवादा’ची प्रतिज्ञा पाळण्यासाठीच काँग्रेसने ठाशीव उत्तर द्यावयास हवे होते की :

“अखंड भारत हा आमचा देश. तेच आमचे राष्ट्र. त्यातील सर्व नागरिकांना जाति-धर्म-प्रांत-निर्विशेषपणे ह्या भारतीय राष्ट्रसभेत, ह्या ‘इंडियन नॅशनल काँग्रेस’मध्ये येण्याचा अधिकार आहे. मग तो धर्माने हिंदू आहे की मुसलमान, पारशी की ख्रिश्चन, अशी विचारणा करणेसुद्धा ह्या आमच्या काँग्रेसच्या मूलभूत प्रतिज्ञेच्याच विरुद्ध आहे. काँग्रेसमध्ये हिंदूच हिंदू आहेत हे जे तुम्ही म्हणता ते सुद्धा आमच्या दृष्टीने ‘वदतो व्याघात’ आहे. कारण काही ब्रिटिश नागरिक सोडता काँग्रेसमध्ये जे जे हिंदी लोक आहेत ते ते हिंदी आहेत. इंडियन आहेत, इतकेच आम्ही जाणतो. आणि जे तुम्ही स्वतःला मुसलमान म्हणवून घेता आहा, ते तुम्ही जरी उद्या काँग्रेसमध्ये आलात तरी आम्ही तुम्हाला केवळ हिंदी, केवळ इंडियन, म्हणूनच ओळखू मुसलमान म्हणून नाही! यच्चयावत् हिंदी देशबांधवांच्या हितासाठी ही हिंदी राष्ट्रसभा जे जे अधिकार मागते ते ते सारख्याच प्रमाणात सारख्याच नियमनाखाली सर्व नागरिकांना उपभोगिता येतील. ज्याला त्याला न्याय्य धर्मस्वातंत्र्य देण्यापलीकडे ह्या भारतीय राष्ट्रसभेचा धर्माशी काहीही संबंध नाही. या प्रतिज्ञेवर ज्या हिंदी नागरिकाला काँग्रेसमध्ये यायचे असेल त्याने यावे. अन्यथा येऊ नये.”

परंतु असे रोखठोकपणे उत्तर न देता काँग्रेसमधील हिंदी पुढाऱ्यांनी मुसलमानांना मुसलमान म्हणून ओळखण्यास आणि त्यांना आंजारण्या-गोंजारण्यास आरंभिले. काँग्रेसमध्ये आपण बहुतेक हिंदूच आहोत याविषयी त्यांचेच मन त्यांना खाऊ लागले. काँग्रेसचे अनेक प्रमुख हिंदू पुढारी ओशाळल्यासारखे होऊन म्हणू लागले, लिहू लागले, “आम्ही प्रथम हिंदी आहोत मग हिंदू आहोत!” आणि रावबहादुर रानडे यांच्यासारखे ज्येष्ठ नि श्रेष्ठ देशभक्त तर त्यांच्याही पुढे जाऊन प्रकट घोषणा करू लागले.”मी हिंदू नाही नि मुसलमानही नाही. मी केवळ हिंदी आहे!” परंतु, जो जो ते स्वतःला हिंदू म्हणून घ्यावयास लाजू लागले, तो तो मुसलमान पुढारी आपल्या संस्थातून प्रकटपणे गर्जू लागले, “पण आम्ही प्रथम मुसलमान आहोत नि मग हिंदी!” ते मुस्लिम संघटना वेगाने करीत चालले आणि त्याला जे तोंड देऊ शकते ते हिंदुसंघटन करण्याचे मनात आणणेही हे कग्रेसी हिंदू अराष्ट्रीय पाप समजू लागले. ज्या संस्थेचे वा सभेचे

उद्दिष्ट हिंदी राष्ट्राच्या पायावर आधारलेले आहे ती संस्था वा सभा हिंदी राष्ट्रवादी आहे; मग त्यात कोणी मुसलमान असो वा नसो, अशी कणखर वा तर्कशुद्ध व्याख्या करण्याचे सोडून हे काँग्रेसचे प्रामाणिक पण राजकीय प्रज्ञाशून्य देशभक्त “ज्या संस्थेत वा सभेत कोणीतरी मुसलमान आलेला नाही ती ‘हिंदी’ म्हणावी तरी कोणत्या तोंडाने,” असे आपणच म्हणू लागले. परिणामतः त्यांचा निश्चय झाला की कसेही करून काही मुसलमान तरी काँग्रेसमध्ये आणलेच पाहिजेत. आपला काँग्रेसमध्ये येण्याचा भाव वाढता आहे ही गुरुकिल्ली मुसलमानांच्या हाती लागताच त्यांनी अमुक विशेष अधिकार द्याल तर येतो- आणखी द्याल तर येतो- अशा लुटालुटीस प्रारंभिले यात आश्चर्य ते काय! मुस्लिम दृष्टीने पाहिले तर त्यांचे आत्मनिष्ठ राजकारण खरे राजकारण होते. आणि काँग्रेसी हिंदूंचे? छट! ते राजकारणच नव्हते! त्यापायी हिंदुत्वही बुडाले आणि हिंदीत्वही बुडाले!

सर्वसामान्यतः आपल्या जनतेची अशी समजूत आहे की लखनौकरारानंतर किंवा खिलाफत चळवळीनंतरच काँग्रेस मुसलमानांच्या आहारी गेली आणि तिच्या हिंदी राष्ट्रवादाच्या ध्येयापासून ढळत चालली. पण मुसलमानांशी मुसलमान म्हणून करार करण्याइतका तरी तिला मुसलमानांचा जातीय वचक काही एका दिवसात किंवा एका वर्षात वाटणे संभवनीय नव्हते. त्याची पाळेमुळे त्या पूर्वीच्या काळातही घुसलेली असली पाहिजेत. अशा अटकळीने त्यांचा सुगावा काढण्यासाठी मी काँग्रेसच्या आरंभापर्यंत तिच्या पुढाऱ्यांची भाषणे, लेख, तिचे ठराव प्रभृति तद्विषयक लिखाण वाचीत जो मागे मागे जात चाललो तो मला आढळून आले की अखंड हिंदुस्थानच्या दैशिक पायावर धर्म-जाति-प्रांत-निर्विशेष असे हिंदी राष्ट्र उभारण्यासाठी ‘इंडियन नॅशनल काँग्रेसचा’ जिथे प्रारंभ झाला तिथे, त्या काँग्रेसच्या प्रारंभातच काँग्रेसकडून होणाऱ्या मुसलमानांच्या धर्मीय नि जातीय मनधरणीच्या आरंभाची पाळेमुळे घुसलेली आहेत. त्यातही सुरेंद्रनाथ बॅनर्जी महाशयांसारख्या त्या काळच्या धुरंधर काँग्रेसनेत्याचे आत्मवृत्त ह्या दृष्टीने मी लक्षपूर्वक वाचीत असता एका च्छेदकाच्या (पॅरिग्राफच्या) कोपऱ्यात चार-पाच ओळी आढळल्या. त्यांच्यावर न टीप न टाप न टीका. त्यात काय आहे लक्ष देण्यासारखे अशा वृत्तीत लेखकाने त्या अगदी सहजासहजी लिहीलेल्या दिसल्या, पण मला त्या लाखमोलाच्या वाटल्या. राजकीय साहित्याच्या सांदीकोपऱ्यातून, त्या ओळी वेचून काढून, त्यांतील ऐतिहासिक मर्मावर शोधज्योत पाडण्याचा अग्राधिकार मला वाटते माझ्याकडे आहे. त्या ओळी अशा :

मद्रासला सन १८८७ मध्ये काँग्रेसचे तिसरे अधिवेशन झाले. त्यासंबंधी लिहिताना देशभक्त सुरेंद्रनाथ बॅनर्जी आपल्या आत्मचरित्राच्या १०८ व्या पृष्ठावर लिहितात :... The Mahomedan community under the leadership of Sir Sayyad Ahmed had held aloof from the Congress. They were working under the auspices of the ‘Patriotic Association’ in direct opposition to the national movement. Our critics regarded the National Congress as a Hindu Congress and the opposition papers described it as such. We

were straining every nerve to secure the co-operation of our Mohamedan fellow countrymen in this great national work. We sometimes paid the fares of Mahomedan delegates and offered them other facilities.

भावार्थ असा की, “सर सय्यद अहमद यांच्या पुढारीपणाखाली मुसलमान समाज हा काँग्रेसपासून फटकून राहीला होता. काँग्रेसच्या राष्ट्रीय चळवळीला उघड उघड विरोध करण्यासाठी (सर सय्यद अहमद यांनी काढलेल्या) ‘पेट्रीऑटिक असोसिएशन’ या संस्थेच्या नेतृत्वाखाली मुस्लिम समाज काम करित होता. आमचे टीकाकार नॅशनल काँग्रेसला हिंदु काँग्रेस म्हणत आणि विरोधी वृत्तपत्रेही काँग्रेसला हिंदु काँग्रेस असेच संबोधित. (नॅशनल काँग्रेसच्या) महान राष्ट्रकार्यात आमच्या मुस्लिम बांधवांचे सहकार्य मिळविण्यासाठी आम्ही आमच्याकडून प्रयत्नांची पराकाष्ठा करित होतो. केव्हा केव्हा मुसलमान प्रतिनिधींनी काँग्रेस अधिवेशनात यावे म्हणून आम्ही त्यांचे भाडेसुद्धा भरीत होतो आणि त्यांना इतर सुखसोयीही पुरवीत होतो.”

या उताऱ्यावरून हे स्पष्ट होत आहे की असल्या भाडोत्री मुस्लिमांना केवळ ते मुसलमान म्हणून, डोक्यावर नाचवीत आपल्या हिंदुमुसलमानी एकीचा नि हिंदी राष्ट्रऐक्याचा तमाशा सार्थ करण्याच्या वेडाने, काँग्रेसला सन १८८७ च्या आधीपासून, म्हणजे पहील्या दोन वर्षांचे आतच झपाटले होते. काँग्रेसी हिंदु पुढाऱ्यांच्या या मनोवृत्तीमुळे मुसलमानांना भाड्याचे नि सुखसोयीचे लहान चक देता देताच पुढे ‘कोरे चक’- गांधीजींचे ‘ब्लॅक चेक्स’- देण्याचा प्रसंग येणार होता! या बुद्धिभ्रंशापायीच अगदी आरंभापासून काँग्रेसी हिंदु पुढाऱ्यांनी त्या ‘इंडियन नॅशनल काँग्रेस’च्या हिंदी राष्ट्रैक्याच्या पायाभरणीतच मुस्लिम पायाधरणीचा कालध्वम (Time-Bomb) अजाणपणे ठेवून दिला! त्याच कालध्वमचा यथाकाली स्फोट होऊन, त्यासरशी अखंड हिंदुस्थानच्या, त्या त्यांच्या हिंदी राष्ट्रैक्याच्या, ‘इंडियन नेशन’ च्या ठिकऱ्या ठिकऱ्या उडून जाणार होत्या हे त्यांच्या ध्यानीमनीही आले नाही!

कालानुक्रमे पुढचा असताही आमच्या वरील विधानांना प्रांजलपणे समर्थिणारा देशभक्त सुरेंद्रबाबूंच्या आत्मवृत्तातील हा आणखी एक उतारा पहा. काँग्रेसविरोधी अशी स्वतंत्र मुस्लिम संघटना उभारणारे; नि हीदुद्वेषी अलिगड विद्यापीठाचे सूत्रधार सर सय्यद अहमद जेव्हा काही वर्षांनी वारले तेव्हा त्यांच्या मृत्यूविषयी लिहिताना, सुरेंद्रनाथ महाशय आपल्या आत्मचरित्राच्या, ४९ व्या पृष्ठात म्हणतात :

“... Sir Sayyad’s Patriotic Association was started in opposition to the Congress... But let bygones be bygones. Let us not forget the debt of gratitude that Hindus and Mohamedans alike owe to the honoured memory of Sir Sayyad Ahmed. For, the seeds that he sowed are bearing fruit; and today the Aligarh College, now

raised to the status of a university, is the centre of that culture and enlightenment which had made Islam in India instinct with the modern spirit and along with that patriotic enthusiasm which argues well for the future solidarity of Hindus and Mohamedans!"

“भावार्थ असा की, सर सय्यदांनी काँग्रेसला विरोधण्यासाठी ‘पेट्रिऑटिक असोसिएशन’ काढली खरी... पण जाऊ द्या, झाले ते झाले. आम्ही हे विसरता कामा नये की हिंदु नि मुसलमान हे उभयताही सय्यद अहमदांचे ऋणी आहेत आणि त्यासाठी आम्ही सर्वांनी त्यांच्या स्मृतीला कृतज्ञपणे गौरविले पाहीजे. कारण, त्यांनी पेरलेली बीजे सफल होत आहेत. ती अलिगडची महाशाळा (कॉलेज) आता एका स्वतंत्र विद्यापीठाचे उच्चपद पावली आहे. आज अलिगड हे त्या संस्कृतीचे नि ज्ञानपकाशाचे केंद्र झालेले आहे की ज्याच्यायोगे हिंदुस्थानातील मुसलमान समाजात आज आधुनिक चैतन्य संचारत आहे आणि हिंदुमुस्लिमांच्या भावी राष्ट्रक्याची शुभ सूचनाच देणाऱ्या अशा उत्कट देशाभिमानाची ज्योती पेटत आहे.”

सर सय्यद वारले तेव्हा त्यांच्या या अलिगड संस्थेतून तेथील शिक्षणामुळे काँग्रेसी राष्ट्रक्यास नाकारणारी नि हिंदुद्वेषाने तडफडणारी मुस्लिम तरुणांची एक पिढीची पिढी ‘पटाईत’ होऊन बाहेर पडलेली होती! पण तरीही त्या संस्थेच्या अंतरंगाविषयी, मोठेमोठे हिंदु पुढारी किती अज्ञ, अंध नि असावध होते पहा! सुरेंद्रबाबू वरील उताऱ्यांत मुस्लिमातल्या ज्या ‘आधुनिक चैतन्या’ला आणि देशाभिमानाला भोळेपणाने हिंदु-मुस्लिम राष्ट्रक्याची ‘शुभ सूचना’ म्हणून समजले ती वस्तुतः होती मुस्लिमराज्याकांक्षेने हिंदुस्थानला दिलेली एक राष्ट्रभंगाची धर्मांध धमकी!

या ग्रंथाच्या दृष्टिकोनातून सांगण्यासारखा काँग्रेसच्या उत्पत्तीचा आणि तिच्या ब्रिटिशनिष्ठ कालखंडाचा म्हणजे, साधारणतः सन १८८५ ते १८९५ पर्यंतचा त्रोटक पण साधार इतिहास हा असा आहे.

या इतिहासावरून हे दिसून येईल की, सन १८९५ च्या आधी पाच एक वर्षांपासून हिंदुस्थानात जी काही राजकीय चळवळ प्रकटपणे चालली होती तिची मुख्य सूत्रे काँग्रेसच्या हाती आलेली होती, आणि त्या काँग्रेसला ब्रिटिशनिष्ठेच्या नि मुस्लिम प्रस्थीच्या भूतबाधांनी अगदी आरंभापासूनच पछाडलेले होते.

पैकी तिच्या मुस्लिम प्रस्थीला उघड उघड विरोध करून तिला पायबंद घालू शकेल असा त्याकाळी कोणताही हिंदुसंघटक पक्ष अस्तित्वात नसल्यामुळे, काँग्रेसच्या अंगात त्या रोगाचे विष अधिकाधिक भिन्नतच गेले.

परंतु ब्रिटिशनिष्ठेच्या भूतबाधेतून तरी त्या राष्ट्रीय संस्थेला सोडविण्याचा चंग बांधलेला एक बलवत्तर मांत्रिक मात्र याच संधीस भारतीय राजकारणाचे रणांगणात उतरला होता. त्याचे नाव होते महाराष्ट्र-केसरी, 'केसरी'कार, बाळ गंगाधर टिळक!

प्रकरण बारावे

टिळकपर्व

महाराष्ट्राची सन १८८५ पर्यंतची राजकीय पाहणी करताना मागे पाचव्या प्रकरणात 'स्वदेशनिष्ठ' पक्षाच्या ध्येयधोरणाचे वैशिष्ट्य विशदिलेच आहे. तो पक्ष ब्रिटिशनिष्ठ पक्षाचा कट्टर विरोधक होता. महाराष्ट्रातच तो जन्मलेला होता. त्यावेळी त्याचा प्रसारही महाराष्ट्राबाहेर फारसा झालेला नव्हता. त्या काळी हा पक्ष म्हणजे कोणती एखादी संघटित संस्था होती असे नाही, ब्रिटिश सत्तेची चीड असणाऱ्या णि त्या परसत्तेला नैर्बाधिक कक्षेतला शक्य तो तो विरोध करित राहणाऱ्या मनोवृत्तीच्या एकमेव सूत्राने बांधलेला तो एक स्वदेशनिष्ठांचा समूह होता. या अर्थीच त्याला पक्ष म्हणायचे. ह्या स्वदेशनिष्ठ पक्षाचे वैचारिक नि कार्यिक शिबिर सशस्त्र क्रांतिनिष्ठ पक्षाच्या शिबिराशी अगदी भिंतीस भिंत लागून वसलेले असे. ते दोन पक्ष अगदी एक नसताही इतके निकट असत की त्यांच्यातील अनेक कार्यकर्त्यांची परस्परांच्या शिबिरात सारखी ये जा चालू असे. त्यामुळे कोणाचा गट कोणता हे ब्रिटिश शासनाच्या गुप्तचर विभागालाही, नक्की सांगता येत नसल्यामुळे त्याने 'ब्रिटिशविरोधी' या एकाच नावाच्या दावणीत दोघांनाही नोंदून टाकेलेले असे.

सन १८७४ मध्ये विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनी जेव्हा त्यांची ती सुप्रसिद्ध 'निबंधमाला' काढली तेव्हा या स्वदेशनिष्ठ मनोवृत्तीचे रणशिंंगच फुंकले जावे तसे झाले. त्याच्या निनादाने महाराष्ट्रातील रानडे, लोकहितवादी प्रभृति मोठमोठ्या ब्रिटिशनिष्ठ पुढाऱ्यांची नि प्रार्थना-समाजादिक संस्थांची वैचारिक पीठे गदगदा हलवून सोडली. 'बाँबे-गॅझिट' पत्रात इंग्रज सरकारचे लक्ष वेधून घेण्यासाठी उघड टीका येऊ लागली की निबंधमालेत राजद्रोही म्हणजे ब्रिटिशद्रोही लिखाण येते. विष्णुशास्त्री यांच्या अशा आत्मप्रत्ययी चेतनेने नि चालनेने एकाहून एक तरुण, इंग्रजीशिक्षित, स्वार्थत्यागी नि स्वदेशनिष्ठ मंडळी, कर्मक्षेत्रात उतरून शास्त्रीबुवांनीच काढलेल्या नवीन स्वावलंबी शिक्षणसंस्था, वृत्तपत्रसंस्था नि इतर संस्था यांतून केवळ जीवनवेतनावर कामे करू लागली. ब्रिटिशांची सेवाचाकरी धरावयाची नाही आणि राजकोपाला न भिता लोकांवर होणाऱ्या अन्यायाला वाचा फोडून ब्रिटिशांच्या परकीय सत्तेविषयी पसरविता येईल तितका असंतोष पसरविणारी राजकीय चळवळ नैर्बाधिक कक्षेत का होईना पण करावयास सोडावयाची नाही असे त्यांचे ब्रीद असे. या आखाड्यातूनच तरुण टिळक पुढे आले. विद्यापीठाची पदवी घेताच ते विष्णुशास्त्री यांस मिळाले, त्यांच्या नि आगरकरादिक तशाच तरुण सहकाऱ्यांसहित विष्णुशास्त्री यांनी 'केसरी' सन १८८१ ते काढले. यद्यपि विष्णुशास्त्री सन १८८२ मध्येच अकाली वारले तरी टिळक आगरकरादिकांनी 'केसरी' पत्र बंद पडू दिले नाही. कोल्हापूरच्या महाराजांच्या छळासंबंधी केसरीने इंग्रजी सत्तेवर केलेल्या टीकेविषयी खटला होऊन झालेली बंदिवासाची शिक्षाही टिळक-आगरकरांनी भोगली. पुढे तर 'केसरी' चे संपादकत्व नि संचालकत्व सर्वतोपरी टिळकांच्याच हाती आले. तेव्हापासून महाराष्ट्रात

बळावत चाललेल्या ' स्वदेशनिष्ठ ' पक्षाचे अनौपचारिक नेतृत्वपद जे टिळकांकडे आले ते शेवटपर्यंत अढळ राहिले.

मध्यंतरी मागे सांगितल्याप्रमाणे सन १८८५ मध्ये 'इंडियन नॅशनल काँग्रेस'ची स्थापना झाली. तिच्या स्थापनेत रावबहादुर रानडे, तेलंग प्रभृति महाराष्ट्रीय ब्रिटिशनिष्ठ पक्षाचे पुढारी अग्रगण्य होते. त्या वेळी तरुण टिळकांचे आणि त्यांच्या पक्षाचे राजकीय जीवन महाराष्ट्राच्या सीमेतच मर्यादिलेले असल्यामुळे त्या काँग्रेसच्या स्थापनेशी त्यांचा काही संबंध नव्हता. परंतु काँग्रेसचे ते 'अखिल भारतीय राष्ट्रसभा' हे स्वदेशभक्तीने रसरसलेले नाव आणि तिने प्रकटपणे अंगिकारलेले राष्ट्रैक्याचे नि राज्यैक्याचे उच्च, उदात्त नि अभिलक्षणीय ध्येय पाहताच महाराष्ट्रातील हा स्वदेशनिष्ठ पक्षही इतर दुय्यम मतभेदांविषयीची अढी मनात न ठेवता, महाराष्ट्रातील ब्रिटिशनिष्ठ पक्षाइतक्याच उत्सुकतेने काँग्रेसला मिळाला. स्वतः टिळक काँग्रेसच्या अधिवेशनात प्रथमतःच जे उपस्थित राहिले ते सन १८८९ मध्ये ते अधिवेशन जेव्हा मुंबईला भरले तेव्हा होय. त्यानंतरही काही वर्षे काँग्रेसमध्ये टिळकांना कोणतेही ठळकपण असे मिळालेले नव्हते. त्यांचे कार्य काँग्रेसबाहेरच्या महाराष्ट्रीय जनतेतच चालू होते. त्यांचे धोरणही काँग्रेसच्या त्या काळच्या चौकटीत बसणारे नव्हते. उदाहरणार्थ, सन १८९३ मध्ये नि पुढे जुनागड, मुंबई, पुणे, येवले इत्यादी ठिकाणी मुसलमानांनी जे दंगे केले. त्या काळी मुसलमानांची नांगी ठेचण्यासाठी हिंदूंनी केलेल्या उलट प्रतिकाराचे उघड उघड समर्थन करण्यात, हिंदूवर झालेल्या खटल्यांतून त्यांना सोडविण्याची खटपट करण्यात आणि हिंदूंचा पक्ष निर्भयपणे लढविण्यात टिळकांनी नि त्यांच्या स्वदेशनिष्ठ पक्षानेच पुढाकार घेतला होता. महाराष्ट्रातील ब्रिटिशनिष्ठ पक्षाने आणि स्वतः काँग्रेसने मुसलमान रागावतील म्हणून हिंदूंचा सत्पक्षही घेण्यात जसा भेकड अंगचुकारपणा केला तसा टिळकांनी केला नाही. उलट सार्वजनिक शिवाजी उत्सव आणि सार्वजनिक गणेशोत्सव ह्यांसारख्या हिंदू राष्ट्रीय महोत्सवांची परंपरा निर्मून, टिळकांनी नि टिळक पक्षाने महाराष्ट्रात हिंदुसंघटनेचा पायाच घातला. टिळकांच्या अशा अनेकांगी जनसेवेमुळे रानडे, फिरोजशाहा, वाच्छा, गोखले प्रभृति ब्रिटिशनिष्ठ पुढाऱ्यांचे हातून महाराष्ट्राचे नेतृत्व झपाट्याने निसटत चालले आणि टिळकांचे हाती येत चालले. ह्याच लोकप्रियतेच्या बळावर सन १८९५ला टिळक मुंबईच्या विधिमंडळातही लोकप्रतिनिधी म्हणून निवडून आले.

परंतु काँग्रेसच्या इंग्रजी वा भारतीय नेतृत्वाला टिळकांच्या या कर्तृत्वाची वा महत्वाची कल्पना तोवर आलेली नव्हती. हिंदुस्थानातही त्यांच्या नावाची प्रसिद्धी यथातथाच होती. त्यामुळे काँग्रेसमध्ये महाराष्ट्राचे प्रतिनिधीत्व ज्येष्ठ पिढीची रानडे प्रभृती मडळीच त्या काळी करीत असत. त्यांच्या विचारेच सन १८९५ मध्ये काँग्रेस अधिवेशन पुण्यास भरवावे असे ठरले. अध्यक्षपदी सुरेंद्रनाथ बानर्जी यांची निवड झाली. इतक्यात सामाजिक परिषदेचे अधिवेशन काँग्रेसच्या मंडपातच भरवावे की ते तसे भरू देऊ नये हा वाद पुण्यात चांगलाच रंगू लागला. सामाजिक सुधारणा करावी की नाही हा मुख्य प्रश्न नव्हता.

काँग्रेससाठी जे सहस्त्रावधी लोक वर्गणी देतात त्यांच्यात विशिष्ट धार्मिक वा सामाजिक सुधारणांना अनुकूल लोक जसे असत तसेच प्रतिकूल लोकही असत. या दुसऱ्या प्रतिकूल पक्षाचीच जनतेत बहुसंख्या. तेव्हा त्यांच्या पैशातून बांधल्या जाणाऱ्या या काँग्रेसच्या मंडपात त्यांना संमत नसलेल्या नि त्यांच्या धर्मभावना दुखविणाऱ्या अशा या सामाजिक परिषदेला स्थान दिले जाऊ नये : त्या सामाजिक परिषदेच्या अभिमानी असलेल्या सुधारक मंडळीने आपल्या पैशातून हवा तर स्वतंत्र मंडप बांधावा नि ती आपली सामाजिक परिषद तिथे सुखेनैव भरवावी, हा होता मुख्य प्रश्न. परंतु आजवर प्रांतोप्रांती झालेल्या काँग्रेसच्या सर्व अधिवेशनांत, काँग्रेसच्या मंडपातच सामाजिक परिषद भरविण्यास कोणत्याही प्रांताने आडकाठी केली नव्हती. यामुळे रानडे, गोखले, मुंबईचे फिरोजशाहा प्रभृति मोठमोठ्या ब्रिटिशनिष्ठ नि सुधारक पुढ्यांनी हट्ट धरला की काँग्रेसच्या मंडपातच आम्ही सामाजिक परिषद भरविणार. परंतु ही त्यांची धडधडीत दंडेली आम्ही पुण्यास तरी चालू देणार नाही! अशा हिरीरीने स्वदेशनिष्ठ नि सनातनी पक्षांनी एकजूट केली नि ठासून आव्हान दिले. त्यांची जी भूमिका वर दिली आहे ती तेवढ्या प्रश्नापुरती तरी न्यायाची होती, हे पाहून टिळकांनीही त्यांचाच पक्ष घेतला. तेव्हा पुण्याचा हा वाद बोलता बोलता महाराष्ट्रभर पसरला आणि त्या झटापटीत काँग्रेसच दुभंग होते की काय अशी भीती पडून साऱ्या हिंदुस्थानच्या राजकीय वर्तुळातून रानडे की टिळक? कोणाचा पक्ष खरा? ही चर्चा दुमदुमू लागली. शेवटी स्वतः सुरेंद्रनाथ बानर्जींनी दडपण आणल्यामुळे, दुःखाने का होईना पण न्यायमूर्ति रानडे यांनी मन मोठे करून आपला हट्ट सोडला आणि सामाजिक परिषद काँग्रेसच्या मंडपात आम्ही भरविणार नाही, असे प्रसिद्धीले. वस्तुतः परिषदेचा प्रश्न हे एक दिखाऊ निमित्त होते. त्याच्या आड महाराष्ट्रातील ब्रिटिशनिष्ठ नि स्वदेशनिष्ठ किंवा रानडे पक्ष नि टिळक पक्ष यांची होती ती लढत. त्यात टिळक पक्षाची सरशी झाल्यामुळे महाराष्ट्राबाहेर प्रांतोप्रांती टिळकांच्या नावाचा एक नवा झुंजार नेता म्हणून पहिला परिचय झाला.

त्यातही त्या वेळच्या काँग्रेसच्या जुन्या नि नावाजलेल्या धुरीणांमध्येही, हा नवागत देशभक्त येताच, उठून दिसावा असे काही गुणविशेष टिळकांच्या अंगी आधीच बाणलेले होते. काही ठळक उदाहरणे घेऊ. देशभक्त सुरेंद्रनाथ बानर्जी वयाची तिसी उलटेतो ब्रिटिश शासनाच्या सेवा-विभागातच चाकरी करीत होते. तोवर त्यांनी देशसेवेचे नावही काढलेले नव्हते आणि राज्यशासनाने त्यांना वैयक्तिक आरोप ठेवून चाकरीवरून काढून टाकीतो त्यांनी ती आपण होऊन सोडलेली नव्हती. स्वतः दादाभाई नौरोजी वयाच्या तिसी-चाळीशीपर्यंत राजकारणापेक्षा स्वतःच्या व्यापारातच गढलेले होते. न्यायमूर्ति रानडे प्रभृति देशभक्त तर आजन्म ब्रिटिश शासनाची चाकरी करीत राहिले. त्या ब्रिटिश शासनीय सेवेतून 'उरलेल्या' वेळात ते शक्य ती स्वदेशसेवा करीत. फिरोजशाहासारखे इतर धुरीण आपआपल्या विधिज्ञकी (वकिली) प्रभृति व्यवसायात लाखो रुपये उपार्जिण्यात चूर झालेले असत; त्यात व्यत्यय न येता नि न आणणारे जे राजकारण साधेल तितकेच ते साधीत होते. पण पदवी घेताच तरुण टिळक जे विद्यापीठातून बाहेर पडले तेच मुळी ब्रिटिश शासनाची सेवा-चाकरी जन्मात करावयाची नाही आणि चरितार्थास न्यूनतः आवश्यक

तेवढ्या प्राप्तीवर संतुष्ट राहून सारे जीवन देशसेवेला वाहून टाकावयाचे, असे व्रत घेऊनच होय. दुसरा गुणविशेष हा की, सुरेंद्रनाथादिक त्या काळच्या काँग्रेसमधील ज्येष्ठ नि श्रेष्ठ मंडळींचे राजकारण मूलतःच 'ब्रिटिशनिष्ठ' होते. म्हणजे ते अद्याप राजकारणाच्या प्राथमिक पायरीवर रेंगाळत होते. पण टिळकांच्या राजकारणाचा प्रारंभच मुळी त्या प्राथमिक पायरीहून किती तरी उंचावलेल्या 'स्वदेशनिष्ठ' वाक्पीठावरून झाला होता. विषयानुरोधे हेही इथेच सांगणे इष्ट आहे की ह्या सन १८९५ च्या काळानंतर, नऊ-दहा वर्षे उलटून गेल्यावर टिळकांनीच पुरस्कारिलेल्या, 'राष्ट्रीय' किंवा 'जहाल' पक्षात जे पुढारी होते, त्यांच्यात नि टिळकांत ही विभेद होताच. उदाहरणार्थ पंडित शामजी वयाच्या चाळीशीपर्यंत संस्थानांतील उच्चपदी चाकरी करित होते नि वैयक्तिक महत्त्वाकांक्षेपलीकडे दुसरे कोणतेही स्वार्थत्यागी जनसेवेचे क्रियात्मक ध्येय त्यांचेपुढे नव्हते. ब्रिटिशनिष्ठेवाचून इतर कोणतीही राजकीय निष्ठा त्यांनी व्यक्तविली नव्हती. यद्यपि जहाल पक्षाच्या पुढार्यांना अनुप्रासाच्या आवडीमुळे, 'लाल पाल बाल' ह्या एकाच सूत्रात लोकप्रियतेने गोविले होते तथापि त्यातील लाला लजपतरायजी किंवा पालबाबू हे दोघेही पुढारी त्यांच्या वयाच्या तिसी-चाळीशीपर्यंत, राजकारणात धडाडीने पडलेले नव्हते आणि ब्रिटिश राज्य हिंदुस्थानात झाले नि आहे हेच उपकारक होय अशी त्यांची प्राथमिक निष्ठा होती. ह्या सर्व उल्लेखांची मागच्या पकरणांतून आधारांसह चर्चा केलेली आहेच.

अर्थात ह्या सर्व प्रमुख पुढार्यांपेक्षा टिळकांत हे उठावदार विशेष होते आणि तत्कालीन बहुतेक इतर पुढार्यात ते नव्हते हे जे इथे सांगितले आहे ते इतरांनी केलेल्या देशसेवेची किंवा त्यांच्या एकंदर योग्यतेची न्यूनता दाखविण्याकरिता नव्हे. त्या पुढार्यांतही प्रत्येकी उल्लेखनीय विशेष होतेच. त्यांची देशसेवा आपआपल्या परी उत्कटच होती. उदाहरणार्थ न्यायमूर्ती रानड्यांसंबंधी वर म्हटले आहे की, ते ब्रिटिशांच्या शासनीय सेवेतून 'उरलेला' वेळ स्वदेशसेवेत घालवीत. ते खरेच. पण हेही ध्यानात घेतले पाहिजे की त्या 'उरलेल्या' वेळात त्यांनी, जी असामान्य देशसेवा केली तितकी करावयास सामान्य माणसाला सात जन्म पुरले नसते.

पुण्यात सन १८९५ ते काँग्रेसचे अधिवेशन भरण्याचे ठरताच वर दिलेले जे मंडपाविषयीच्या वादाचे वादळ उठले आणि त्यामुळे टिळकांचे नाव महाराष्ट्रा-बाहेरील प्रांतांतून प्रथमच गाजू लागले ते तितके गाजण्यात; नि विशेषतः काँग्रेसच्या जुन्या, सुप्रतिष्ठित नि ब्रिटिशनिष्ठ नेतृत्वमंडळासही ह्या नवागत 'चळवळ्या'ला झिडकारून टाकण्याची जी सोय उरली नाही त्यास, टिळकांच्या ह्या सापेक्षतः मनस्वी स्वार्थत्यागाचे नि तेजस्वी राजकारणाचे गुणवैशिष्ट्यही कारणीभूत झाले होते हे स्पष्टविण्यापुरतेच काय ते त्यास असे उल्लेखावे लागले.

वर सांगितल्याप्रमाणे, टिळकपक्षाच्या मागणीमुळे काँग्रेसच्या मंडपातून सामाजिक परिषदेचे चंबुगबाळे बाहेर फेकले जाताच तो वाद मिटला. लगेच सर्व पक्षांच्या एकजुटीने काँग्रेसचे अधिवेशन पुण्यात रीतसर भरले आणि पुण्याच्या लौकिकास साजेल अशा थाटाने पारही पडले. त्या निमित्ते

आलेल्या प्रांतोप्रांतीच्या काँग्रेस प्रतिनिधींना, महाराष्ट्रात लोकांचे नेतृत्वपद कोणाकडे असेल तर ते टिळकांकडे आहे हे प्रत्यक्षच बघावयास मिळाले. काँग्रेसच्या अधिवेशनांतही टिळकांच्या स्वतंत्र कर्तृत्वाची छाप अशी तेव्हाच प्रथमतः पडली. आणि ब्रिटिश्निष्ठतेच्या पकडीतून काँग्रेसला सोडविण्यास्तव स्वदेशनिष्ठ पक्षाला पुढे कित्येक वर्षेपर्यंत जी वैचारिक लढत अव्याहतपणे द्यावी लागणार होती तिलाही इथेच तोंड लागले. याच वेळेपासून महाराष्ट्राच्या संसर्गाने, प्रथमतः बंगालमध्ये ही स्वदेशनिष्ठ मनोवृत्ति उफाळली; आणि मग इतर प्रांतांतूनही तिचा प्रसार होत चालला.

पण वासुदेव बळवंतांनतर सशस्त्र क्रांतिनिष्ठ पक्षाचे काय झाले?

ज्या सशस्त्र क्रांतिनिष्ठ पक्षाचा इंग्लंडला इतर सर्व हिंदी पक्षांपेक्षा अधिक वचक असे ज्या सशस्त्र क्रांतिनिष्ठ मनोवृत्तीचा नायनाट करण्याच्या मुख्य हेतूने ब्रिटिश कूट नीतीजांनी 'काँग्रेस'ला मूलतः स्थापिली, त्या मनोवृत्तीच्या क्रांतिनिष्ठ पक्षाचे ह्या १८८५ ते १८९५ च्या मध्यंतरीच्या काळात काय झाले? काँग्रेसने देशभर ब्रिटिशनिष्ठेची जी लाट उसळवून दिली, तिच्या प्रबळ प्रवाहासरशी खालची माती झिरपून गेलेल्या वट-वृक्षासारखा तो पक्ष उन्मळून वाहून गेला? का काँग्रेसमागे धावत सुटलेल्या लक्षावधी भाबड्या जनतेच्या पायाखाली चक्काचुरून गतप्राण झाला? किंवा वासुदेव बळवंतांच्या क्रांतिकारक उठावणीत अनेकांना झालेल्या फाशीच्या नि जन्मठेपेच्या भयंकर शिक्षांमुळे नि त्यात आलेल्या अपयशामुळे, त्या पक्षाची सशस्त्र क्रांतिवादावरील स्वतःचीच श्रद्धा उडाली आणि तो अंगीभूत रक्तक्षयानेच झुरत गतप्राण झाला? किंवा त्या काळी स्वदेशभक्ति करूनही धन, मन, सुख, सुरक्षितता, पद, पदव्या उपभोगिता येण्याचा जो सोपा मार्ग काँग्रेस मंडपाकडे जात होता तो मार्ग त्या मोहाला बळी पडून त्यांनी चोखाळला?

तसे काहीही झाले नाही! सन १८८३ ते, मागे सांगितल्याप्रमाणे तिकडे एडनमध्ये पेटलेल्या चितेवर वीर वासुदेव बळवंतांचे कलेवर जळून राख झाले. ती चिता विझली. परंतु इकडे त्यांच्या मागे उरलेल्या महाराष्ट्रीय क्रांतिकारकांची देशस्वातंत्र्याच्या महत्वाकांक्षेने आणि तत्प्रित्यर्थ अपरिहार्यपणे कराव्या लागणाऱ्या सशस्त्र क्रांतीच्या वीरश्रीने पेटलेली हृदये काही विझली नाहित. ती तशीच धगधगत राहिली. त्यांचा संघटित पक्ष असा काही काळ राहिला नव्हता, परंतु व्यक्तिशः आणि गटागटाने ते भारतीय स्वातंत्र्याच्या ध्येयाचा आणि सशस्त्र क्रांतिवादाचा प्रचार गुप्तपणे निरंतर करितच राहिले होते. तेही नानावेषाने नि नानामिषाने; अप्रकटपणे नि प्रकटपणे.

प्रकट चळवळींपैकी त्या काळातील भारतव्यापी चळवळ काँग्रेसची. तिने हिंदुस्थानच्या कोनाकोपऱ्यापर्यंत केलेल्या राष्ट्रैक्याच्या जागृतीविषयी जरी क्रांतिकारकांना, समाधान वाटे; तरी तिच्या ब्रिटिशनिष्ठ मनोवृत्तीची त्यांना इतकी चीड येई की काँग्रेसशी त्यांचे सूत कधीच जमले नाही. दुसरी प्रकट चळवळ म्हणजे स्वदेशनिष्ठ अथवा टिळकपक्षाची. ह्या पक्षाच्या उघड आंदोलनांशी मात्र त्या क्रांतिकारकांचे जिव्हाळ्याचे संबंध असत. टिळक पक्षाच्या प्रकट चळवळीचा व्याप नैर्बधिक कक्षेतच होता. त्याची रूपरेखा, स्वदेशनिष्ठ पक्षाची मनोवृत्ती नि कार्यक्षेत्र ह्यांचे जे रेखण मागे केले आहे त्यातच सामावलेली होती. प्रकटपणे चालविलेल्या, पण अंततः आपल्या अप्रकट नि गुप्त अशा क्रांतिकारक क्षेत्राचे दिशेनेच जाणाऱ्या ह्या टिळकपक्षीय सर्व चळवळींमध्ये सहस्त्रावधी क्रांतिप्रवण मंडळी भाग घेत असत. किंबहुना टिळकांच्या सन १८९५ पर्यंतच्या दुष्काळी चळवळीत, हिंदु-मुस्लिम दंग्याचे पकरणे, शिवोत्सव-

गणेशोत्सवादिक सामुदायिक आंदोलनांत आणि पुढच्याही सर्व चळवळीत अनुयायांचा जो भर, स्फूर्ति, कडवेपणा नि स्वार्थत्यागी तळमळ दिसून येई त्याचे मुख्य श्रेय त्यात शिरलेल्या ह्या क्रांतिनिष्ठांचेच असे. टिळकांनाही ह्याची पूर्ण जाणीव होती.

परंतु ह्या प्रकट आणि निर्बंधशील (कायदेशीर) म्हणविणाऱ्या चळवळीत हे क्रांतिवादी जो भाग घेत त्याचा मुख्य हेतू त्या निर्बंधशील चळवळी स्वातंत्र्य संपादनाच्या कामी किती अपुऱ्या होत आहेत हेच सिद्ध करण्याचा असे. त्या चळवळीत तावून सुलाखून निघालेल्या आणि क्रांति संस्थेत गेल्यास अवश्य इतकी देशभक्तीची नि स्वार्थत्यागाची उत्कटता अंगी मुरलेल्या स्वदेशनिष्ठ पक्षाच्या मंडळीना हे क्रांतिकारक अंतस्थपणे विचारीत, “काय अनुभव आला शेवटी? निर्बंधाच्या कक्षेत ज्या ज्या चळवळी केल्या त्याला इंग्रजांनी कवडीची तरी भीक घातली का? उलट! काल त्या निर्बंधशील वाटणाऱ्या कृत्यांनाच आज निर्बंधबाह्य ठरवून शिक्षा ठोठावताहेत हे ब्रिटिश! आम्ही ब्रिटिश बादशहाशी राजनिष्ठ आहोत” असे वारंवार लिहून नि बोलून दाखविणाऱ्या आमच्या टिळकांसारख्या लोकप्रिय पुढाऱ्यालाही ब्रिटिश शासन राजद्रोहीच लेखीत आहे ना? आपण स्वदेशी वापरतो ते ठीकच. आज ते कृत्य निर्बंधशील आहे. पण उद्या स्वदेशी कापडावर कर बसविण्याचा ते नवा निर्बंध करतील! कसा धरणार त्यांचा हात नैर्बधिक कक्षेत राहून? आज शिवोत्सव, गणेशोत्सव आपण जनताजागृतिसाठी करतो ते ठीकच. आज ते निर्बंधशीलही आहे. पण हे उत्सव राजद्रोह फैलावणारे आहेत म्हणून इंग्रजी पत्रे आताच हाकाटी करू लागली आहेत. उद्या त्या उत्सवांनाच राजद्रोही ठरवून, इंग्रजांनी प्रतिबंध केला की संपले सारे! काँग्रेसच्या ब्रिटिशनिष्ठ चळवळी तर सोडाच, त्या तर अधोगामीच होत; पण स्वदेशनिष्ठांच्या ह्या निर्बंधशील चळवळीही उपयुक्त आहेत, कराव्या पण त्या अधुऱ्या नि अपुऱ्या आहेत; आणि ब्रिटिश राज्य उखडून देण्याच्या कामी तर त्या आहेत केवळ कुचकामाच्या! मूळ निर्बंध करण्याची सत्ता ब्रिटिशांचे हातून छिनावून घेतली पाहिजे. ती सत्ता ब्रिटिश जे गाजवतात ते त्यांच्या हाती शस्त्रशक्ति आहे म्हणून. यास्तव त्यांच्या त्या शस्त्रशक्तीला हाणून पाडणाऱ्या प्रतिशस्त्रशक्तिची म्हणजेच सशस्त्र क्रांतीची उठावणी केल्यावाचून ब्रिटिशांच्या दास्यातून ही आपली मातृभूमि स्वतंत्र करता येणे नाही! शक्य म्हणा अशक्य म्हणा पण मार्ग तो! गुप्त संस्थांच्या भुयारातून सशस्त्र क्रांतीच्या रणांगणाकडे!”

प्रकट चळवळीत श्रमूनही ब्रिटिशांचे काहीच वाकडे होत नाही हे पाहून वैतागलेल्या ‘स्वदेशनिष्ठ’ पक्षातील मंडळींना क्रांतिकारकांचा हा कोटिक्रम पटे. त्यांमध्ये ज्यांची ज्यांची अंतःकरणे त्यासरशी चेतून उठत ते ते सशस्त्र क्रांतिवादाचे नवे अनुयायी होत. एकंदरीत स्वदेशनिष्ठ पक्षाच्या प्रकट चळवळी म्हणजे अप्रकट नि गुप्त अशा क्रांति संस्थांना नवीन अनुयायी पुरविणारे एक भरतीक्षेत्र Recruiting Ground झालेले होते. ह्या दृष्टीनेच त्यांचा उपयोग क्रांतिनिष्ठ पक्ष करून घेई.

असे होता होता सन १८९५ चे आगेमागे महाराष्ट्रात गुप्तपणे गटागटाने विखुरलेल्या या सशस्त्र क्रांतिकारकांची एक नवी आघाडी पुन्हा कार्यक्षेत्रात उतरली. तीच पुढे साऱ्या हिंदुस्थानात क्षणभर विजेसारखी चमकून गेलेली चाफेकर बंधूंची गुप्त संस्था होय.

उपलब्ध इतिहासावरून असे दिसते की ह्या सन १८९५ च्या कालखंडापर्यंतही हिंदुस्थानच्या सार्वभौम स्वातंत्र्यासाठी ब्रिटिशांचा सशस्त्र प्रतिकार करण्यास उद्युक्त झालेली अशी एखादी क्रियात्मक क्रांतिकारक संस्था वा सक्रिय गट महाराष्ट्रावाचून इतर कोणत्याही प्रांतात अस्तित्वात आलेला नव्हता. केवळ महाराष्ट्रात मात्र ती क्रांतिकारक परंपरा अखंडपणे चालू राहिली. सन सत्तावनच्या स्वातंत्र्य युद्धापासून स्फूर्ति घेऊन, वासुदेव बळवंतांची सशस्त्र उठावणी झाली. वासुदेव बळवंतांच्या परंपरेने चाफेकर बंधूंची क्रांतिसंस्था चेतविली. चाफेकर रानडे फाशी गेल्याची स्फोटक वार्ता येताच माझे बालहृदय पेटले आणि मी माझ्या कुलदैवतेसमक्ष त्यांचे क्रांतिकार्य पुढे चालू ठेवण्याची शपथ घेतली. त्या वर्षाच्या आतबाहेरच मी रचलेल्या चाफेकरांवरील फटक्यात या हुतात्म्यांना संबोधून मी जे आश्वासन दिले होते की,

“कार्य सोडुनि अपुरे पडता झुंजत? खंति नको! पुढे ॥

कार्य चालवू गिरवित तुमच्या पराक्रमाचे आम्ही धडे ॥”

त्या आश्वासनातून किंचित पुढे ‘अभिनव भारताचा’ प्रादुर्भाव झाला!”